

DEÁK FARKAS FOGSÁGOM TÖRTÉNETE

I.

Az 1852-ik év örökre szomorú emlékü lesz Erdély történelmében, mert az üldöző rendszer ekkor egész gyűlölettel dühöngött s teljes erővel üzte korlátlan uralmát. Százanként fogdosták be a haza polgárait s vádolván őket hazaárulással és felségsértéssel, csapatonként itélték el 10–20 évre, sőt kötélre is.

E sorok írója is a vádlottak között volt, aztán az elítéltek közé került 12 esztendővel. Telik az idő, múlik az élet; – s ezért mint érdekelt fél eljöttnek láttam az időt, hogy míg végső feledékenységbe mennének a történetek, saját részemről följegyezsem s közhasználatra adjam, a mit e szomorú, de érdekes és tanuságteljes korszak eseményeiből részint magam tudok, részint másoktól megtudtam, vagy a mi a vizsgálatok folyamából kiderült s némi alaposággal megállapítható.

1848–49 után, a forradalmak csak leverve, de elfojtva nem voltak, a fogékonyság talán még nevededett a rájuk nehezült erőszak által. A kormányok, nálunk s Európa több országában, magok is tápanyagot adtak a forradalmi szellemnek, részint túlszigoruk s kegyetlen ítéleteik, részint indokolatlan gyanakodásuk által, mely a legártatlanabb mozdulatot is forradalmi szellemből eredettnak bélyegezte, s a bokor rezzelésétől is féltette az erőszakkal visszaszerzett hatalmat. A levegőben csakugyan még megvolt a forradalmi anyag. Rajongók, ábrándozók, végsőig elkeseredett kedélyek, az emigránsok visszatértét minden tavaszra biztosan váró, roszul számító elmék, igenis hajlandók voltak a nyugtalanságot szítani magokban és másokban. Az emigrációk is, fentartva a közlekedést a benmaradtakkal, élesztették a tüzet; némely részök őszinte rajongó hitből, némely részök pedig önzésből és számításból.

Ily elemek: zsarnok üldözö kormány, nyugtalan emigráció s rajongó ifjúság, és elkeseredett nemzetek – ki csodálná, hogy a természetes eredmény összeesküvések, lázadások, melyeket minden gyarlóságuk mellett is csak azért nem kísért diadal 1851-ben, mert a megfélemlített kormányok kezökben tarták a hatalmat s egymást minden mozzanatról pontosan értesítve, kölcsönös segélyére voltak egymásnak.

Bonaparte Lajos Napoleon, még akkor elnök, 1851 őszen, midőn a kamarákat megnyitotta, egész Európát bevádolta mint összeesküvések és titkos társaságok aláminázott barlangját; s ez alkalomból indokolta később hires coup d'état-ját, büszkén emlegetvén, hogy a forradalmak hydráját megtörte s ezáltal Európa békéjének megmentője lön.

E tények történelmi becslése azonban jelenleg nem feladatom. Annyi bizonyos, hogy ez időben az – 1851-ik év végén – az osztrák kormány értesítést kapott, hogy Magyarországon s Erdélyben nagymérvű összeesküvés van elterjedve, mely forradalommal fenyegeti az «osztrák birodalom» lételét és Európa nyugalmát.

Ily titkos társaság csakugyan létezett, bár fontosságát és veszélyes voltát a félelem kétségkívül túl becsülte. De, hogy az összeesküvés terve mikép jött a kormány tudomására, azt biztosan ma sem tudhatjuk. Akkortáiban különféle hírek szárnyaltak róla.

Egyik hír szerint Párisban fogtak el egy francziát, ki a magyar emigrációval szoros összeköttetésben állott (és pedig, egy versio szerint, az emigráció kebelében volt kémkedés és feladás folytán fogták volna el) s nála találták meg az erdélyi és magyarországi főbb összeesküvők névsorát. – Más hír szerint egy egészen biztosnak tartott emissárius árulta el a titkot, melybe teljesen be volt avatva, és pedig oly módon, hogy néhány ezer forintért magát elfogatni s a névsort és tervezetet magánál megtaláltatni engedte. A harmadik hír szerint bizonyos Molnár nevű volt honvéd adta volna föl Albrecht főhercegnek az egészet, – azután megőrült s öngyilkos lett. Ez utóbbi versióval kapcsolatban azt állítják, hogy a general-kormányzó környezetében, tán cselédsége között, viszont az összeesküvőknek volt oly kémjük, ki őket fölfedeztetésükről rögtön értesítette s vigyázatra intette.

De bármikép történt a feladás, annyi bizonyos, hogy a kormánynak már 1851 őszen tudomása volt a dologról s novemberben már szemmel tartották a gyanus embereket.

Ők azonban, akár az előbb érintett uton, akár másképp, elég jókor figyelmeztetve, hogy «árulás történvén, egy ideig nyugodni kell» – oly ügyesen el tudtak titkolni mindent s oly csöndesen tartották magokat, hogy a felsőbb helyről az erdélyi katonai parancsnoksághoz jött több izbeni sürgetésekre és utmutatásokra, sőt a teljes névsor közlésére is, mindig csak azon választ tudták adni, hogy az országban csönd és béke uralkodik.

A kormány látva, hogy a katonai és polgári parancsnokság utján semminek nyomába nem bir jönni: báró Heydtét, ki a forradalomban a székelyek s jelesen Háromszék ellen harczolt, s azóta is folyvást Erdélyben lakott, és régóta már ismeretes volt az ottani körökkel, vette föl eszközeül, a titkos rendőrséget is keze alá adván. Heydtével az összeesküdtek névsora közöltetett s ő felhatalmazást nyert a kutatások vezetésére.

A titkos rendőrség sem birván czélt érni, mert az összeesküvés működése felfüggesztetvén, semmi mozgalom nem jelentkezett, s egyetlen jelenség sem árulta el annak létezését: báró Heydte más utat kísértett meg, hogy bizonyítékokhoz juthasson. Sok embert, ki vagy részvétellel volt vádolva, vagy azzal, hogy legalább tudója a dolognak, s kikről föltette, hogy ígéretek vagy fenyegetések által vallomásra lesznek birhatók, titokban, éjjeli órákon, bizonyos megjelölt helyekre magához hivatott s mindent elkövetett, hogy belőlök szép szerével valamit kivegyen. E titokteljes összejövetelek egyik helye a fehér-egyházi grófi kastély volt, mely akkor tulajdonosaitól, a gróf Haller testvérektől el volt kobozva s a b. Heydte rendelkezésére bocsáttatott. Kik voltak a meghívott és kihallgatott egyének, kikre hatottak a fenyegetések vagy ígéretek annyira, hogy valót vagy valótlant valljanak, – nehéz, tán lehetetlen volna megmondani. S egyesek megnevezésétől annyival inkább tartózkodnom kell, mert a kósza hir olyanok nevét is összeköttetésbe hozta e titkos kihallgatások- és vallomásokkal, kik azokból egészen tiszták voltak; s félnem kell, nem ismételném-e a hir szájának épen alaptalan gyanusításait s nem bélyegeznék e ártatlanokat meg ezáltal.

Ezalatt bekövetkezett a december 2-iki államcsiny. Az osztrák kormány, az európai forradalmi szellem ellenében szilárdabbnak érezve lába alatt a földet, eljötnék látta az időt a határozottabb föllépésre – s elrendelte a gyanusokul jelölt egyének befogatását.

Egy körülményt lehetetlen itt elmellőznöm. Bár a gyanus

egyének közt a magas arisztokraczia tagjai közül is megvoltak jegyezve néhányan: ezekre nézve nem adatott elfogatási parancs. A kormány úgy akarta feltüntetni a dolgot a világ előtt, mintha az egész összeesküvés csak holmi tanárok, prokátorok s más kabátos proletárok műve volna, és a birtokos s főnemes osztály abban semmi részt nem venne. Ez is a politika akkori áramlatához tartozott.

Az elfogatókat nagy elővigyázattal úgy intézték, hogy a birodalom legkülönbözőbb pontjain egyszerre, egy napon vagy inkább éjen s lehetőleg egy órában történjenek.

1852. január 24-ike éjjelén, éjféltől reggelig fogattak el a következő egyének: Török János ref. kollegiumi tanár, Topler Simon és Dobolyi Sándor volt képviselők, Andrássy Rafael ferenczrendi guardián, Albert János ref. lelkész és Demjén Lajos Maros-Vásárhelyt; kebelei Nagy Sámuel és Bereczky László Maros-Széken; Gálfi Mihály (Török sógora) Martonoson, Udvarhelyszéken; Csernátoni Cseh Sándor Háromszéken; Veres, a csik-somlyói zárda főnöke Csikban; Bányai Antal ügyvéd, Dáné Károly és Bereczki Sándor Udvarhelyszéken; Beregszászi Imre Küküllőmegyében, Gálfalván; Minorich Károly és Lugossy József Kolozsvártt; Magos Ernő Pesten; Simon Elek Bécsben; Smaglovsky gróf Lembergben; Jubál, kitünő műveltségű fiatal lelkész, s tán Kossuth fiainak tanítója, Pesten vagy Pozsonyban, stb. stb.

Az elfogatók napján, január 24-én délután, az első megdöbbenés és rémület benyomása alatt, a fiatal, hőslékű Horváth Károly, Maros-Vásárhelyt, ki éppen Török tanár házában volt szállva s az ügybe maga is beavatva, saját veszélyével mitsem gondolva ment föl Schobel tábornok- s m.-vásárhelyi parancsnokhoz, megkérdeni: miért fogták el kedves tanárát. E sorok írója a tábornok ajtajáig kísérte Horváthot, de hasztalan várta egész estig visszatértét, letartóztatták. Horváth Károly szavait a tábornok csöndesen végig hallgatta, s így felelt neki: «Sajnálom önt, fiatal ember; de nemcsak kérdésre nem felelhetek, sőt magát is le kell tartóztatnom. Nem tudtuk, hogy itt van, s ez éjjel önt is keresték, otthon, háromszéki birtokán. Itt van elfogatási parancsa.»

Az elfogottakat, valamint a később hasonló sorsra jutottakat is, rendre mind Szebenbe gyűjtötték, hol a kihallgatásoknak s a felségsértési pör tárgyalásának kelle történnie; s ott a sz.-ferencziek zárdájába, a Bruckenthal-féle palotába, a katonai fogházba s a mézáros-utczában, ha jól emlékszem Segesvárszék

házába záratták. – Haditörvényszék elébe állíttatván, megkezdett ellenök a legszigorubb vizsgálat. A haditörvényszék elnöke Bartels ezredes volt; auditorok: Tapferner őrnagy és Wottawa százados; tolmács Herszényi százados. Aztán a szokásos néma személyzet.

A vádlottak elébe, corpus delicti gyanánt két főíratot mutattak föl. Egyiknek czime: «Terv-vázlat», másiké: «Évszaki-rendszer» volt. A kisebb rendű corpus delictiket több rendbeli, «Utasítás» képezte, levelek alakjában. Az aláírás többnyire ez volt: «Olyan egészséges vagyok, mint a Makk» – jelezvén, hogy az író az emigráció tagja: Makk ezredes volt.

Az előbb említett két iromány magára az összeesküvés szervezetére fő világosságot vetvén, azokat meg kell ismeretnem.

A Tervvázlat egy kitörendő forradalom előrajzát foglalta magában. De az egész mű a rakonczátlan ábrándozás, a gyakorlatiatlan tapintatlanság s gyermekes alaptalanság bélyegét hordá magán. A külföldi viszonyokról úgy beszélt, mint a ki biztosan van értesülve. Mazzini, Louis Blanc és Ledru Rollin csak úgy hemzsegték benne, – s valósággal egyetlen egy biztos adattal sem bírt. Nagyon számított az itthoniak könnyen hívőségére s szándékosan színezte kedvezőleg az európai nézetet és viszonyokat, s az egész arra volt számítva, hogy csalhatatlanságot követelve, a kételynek még árnyát se tűrje: holott az egész alapszámban s következtéseiben merőben hamis volt.

Ki készítette e körülbelől egy nyomtatott ivre mehető íratot, arról nekem mai napig sincs tudomásom. Fogságunk hosszú évei alatt elkeseredésünk szomorú óráiban sokszor az a gondolat is támadt bennünk, hogy az osztrák agents-provocateurök műve volt az egész.

A második fő-fő corpus delicti azon iromány volt, melynek neve: az «Évszaki Rendszer». Ez egy titkos társaság előrajza volt; elméletileg ügyes munka, de ez is teljesen gyakorlatiatlan, a mint olvasóim azonnal meg fognak győződni róla.

Az egész titkos társaság élén egy láthatatlan kormány állott, melynek tagjait senki sem ismerte; de a társaság legkisebb tagja is erős esküvel volt kötve az engedelmességre a láthatatlan kormány iránt. Már maga e körülmény, tekintve a titkos eljárások iránti nemzeti ellenszenvünket elég volt arra, hogy dugába döntse az egész szervezetet.

E szervezet további részletei az időszakok és időrészek megnevezéséhez voltak kötve.

A beosztási időnevek személyt és területet jelentettek. E szerint Szent István koronájának egész birodalma képezett egy esztendő. Ez alatt értetett Magyarország s értetett egyszersmind a legfőbb polgári és katonai parancsnok; – ki volt legyen ez a terv szerint, Kossuth-e vagy más, nem tudom. Fogolytársaink egyrésze azt mondta, hogy az auditorok Kossuthot értették; mások Napoleon hercegről beszéltek, különösen a kik európai rokonszenvekkkel szerették magokat és másokat is ámitani.

Az esztendő 12 hónapra osztatván, ebből nagy Magyarországra esett kilencz hónap; Erdélyre három hónap; az erdélyi három hónap volt 1-ször a Székelyföld, 2-szor a Maroson inneni és 3-szor a Maroson tuli hónap. E három hónapnak volt három polgári és három katonai főnöke, ha pedig e két minőség egy személyben volna egyesíthető: az utasítások még célszerűbbnek mondák az egy személyt.

A székelyföldi hónap eloszlott 4 hétre: 1. Marosszék, 2. Udvarhelyszék, 3. Háromszék, 4. Csikszék; mindenik hétnek megvolt saját főnöke. A hetek eloszlottak napokra; egy-egy hétben volt 5–6 vagy 7–8 nap a körülmények szerint. A napoknak voltak 10–12 óráik. Az órák körülbelől századosi rangban állottak, ezeknek voltak perczeik 50 vagy 60, s a mint aztán a társaság szaporodott másodperczeik is, ezek lettek volna a közemberek.

A kinevezéseknek úgy kellett történni, hogy az egész hálózat az esztendő kezében legyen, de a tagok egymást ne ismerjék. Az esztendő kinevezte a hónapokat, ezek a heteket, ezek a napokat, s így tovább; de a hónapok egymásról mitsem tudhattak, valamint semmit se tudhattak egymásról a hetek, napok, órák. Legalább így volt megírva a tervben.

Az alsóbb rangu saját főnökének tett jelentést, attól vette utasításait – de sem a maga, sem főnöke társait és azok főlebbvalóit nem ismerte. Csak azzal közlekedett, ki őt bizalomra méltónak találta és csak azokkal lefelé, kiket ő maga talált felszólításra méltónak.

Három ember együtt soha sem beszélhetett e tárgyról az utasítások parancsa szerint. A szabályok értelmében ez iratokat és az egész ügyet csak a hónapok és hetek olvashatták és tudhatták. A percznek és másodpercznek csak annyit kellett tudni, hogy ekkor és ekkor legyen készen, lándzsával, karddal, puskával vagy a mi fegyvere van; de néki a nagy tervekről, rendszerről stb. semmit sem volt szabad tudni.

Szükségesnek tartom fölemlíteni a láthatatlan kormány postáit és postamestereit. Az emissáriusok rendszeren nyugat felől jöttek Hamburg, Bécs, Pest, Kolozsvár, M.-Vásárhely, Brassó vonalán, aztán keleten húzódtak ki Jászvásárra, Ploestbe, Bukarestbe vagy más oláhországi városba. A rendezés főmestere a beteges kedélyű, izgatott és fanatikus Mack Konstantinápolyban és Bukarestben tartózkodott.

A nép 1851 végén azt suttogetta, hogy 1852. jan. 1-jén egyszerre fog kitörni a forradalom Párisban, Bécsben, Pesten, Kolozsvárt, Lembergben, Berlinben, az olasz városokban, szóval egész Európában; e híreket az álemissariusok és agents-provocateur-ök széltében-hosszában beszélték, s utoljára a jámbor székely nép is hitte; s bár, mint fentebb mondtam, szabály szerint senkinek sem lett volna szabad a dologról beszélni, de azért minden látható ember, asszony, leány, gyermek a «láthatatlan kormány»-ról beszélt, mely már hatalmába kerített mindent és csak idő kérdése, hogy nyíltan és láthatólag is fellépjen.

A hadi törvényszék vádjai szerint: a székely föld polgári hónapja m.-vásárhelyi ref. tanár Török János volt. A katonai hónapnak Földváry Károly-nak a híres ezredesnek kellett volna lenni, ki akkor Marosszéken Andrásfalván lakott; de ő a kinevezést soha sem kapta meg, és az auditorok minden ügyessége sem bizonyítható be, hogy Földváry Törökkel valaha összeköttetésbe lépett volna.

Részemről meg vagyok győződve, hogy Földváry nem is lett volna hajlandó ily regényes színezetű titkostársaságba lépni, sem Töröktől vagy társaitól valami megbízást elfogadni. Ő a nyilvános küzdelem és nyílt harcok embere volt mindig s legkisebb hajlammal sem birt a cselszövésre.

Uvarhelyszék hete Gálffy Mihály volt, a vádak szerint. Háromszéké: Horváth Károly, s gyanu volt mint katonai hétre Csernátoni Cseh Sándorra. Csikszék főnökségével pater Verest gyanusították.

Erdély többi részének kormányáról mindez ideig nem sokat tudok. Annyi bizonyos, hogy mindkét hónapságra nézve két főrangú hazánkfíát emlegették; egyik gr. H. L. lett volna, ki nemrég a Siklós vizgyógy-intézetében halt meg; a másik egy most is szereplő kitűnő talentomu jeles hazafi; hir szerint mindketten vissza is utasíták a kinevezést. A törvényszék vádjai szerint az említettek teendője volt összeírni minden olyan bárminemű fegyvert, mely az osztrák rendőrség figyelmét ki-

kerülve az igaz hazafiak rendelkezése alatt állott; továbbá össze kellett irni a még létező 1848–49-iki Kossuth bankjegyeket; ezenkívül fenn kellett tartani a nép reményét, izgalmat s készíteni azt a tettek órájára.

Hírszerint 1852. februárban a birodalom különböző pontjain történt elfogatások egy nevezetes minisztertanács tárgyat is képezték – hol nem tekintve sem az egész Európában helyre állott csöndre, sem az elfogatások által újból felizgatott közvéleményre, elhatároztatott a legkeményebb rendszabályok alkalmazása; mindazáltal a részletekre s épen az alkalmazásra nézve nagy véleménykülönbség volt a miniszterek közt. A miniszterelnök Schwarzenberg herceg mindenkire kötél általi halált kívánt szabatni, kinek csak tudomása is volt a dologról; mit, midőn társai különösen Gyulai hadügyminiszter elleneztek volna, heves kitörésekre engedte magát ragadtatni – végre elájult, s többé minisztertanácsban – nemsokára bekövetkezett halála miatt – részt sem vett.

Schwarzenberg Felix herceg e szigorával éles ellentétet képez unoka-öccsének Schwarzenberg Károly hercegnek akkor erdélyi kormányzónak, az erdélyi nép emlékében ma is kegyeletesen őrzött eljárása. Mint általában az ország minden ügyében, úgy különösen e szerencsétlen elfogottak és hozzátartozóik irányában a legnemesebb és leghumánusabb eljárást követte, s számtalan esetben tette magát szembe az auditorok- és törvényszéki tagokkal, kik a szenvedést apró bosszantásokkal is igyekeztek súlyosbitani.

Az akkori idők úgynevezett «igazságszolgáltatása» azonban csak ment a maga útján s elvégezte dolgát. A foglyok egyre szaporodtak s a börtön-helyiségek új és új vádlottakkal népe-sültek meg. A hosszú vizsgálati fogságnak, titkos kihallgatásoknak stb. végre 1853 végén és 1854 elején egész sereg szigorú ítélet és végrehajtás lett a következése.

Ezeknek részletesebb előadását, vizsgálati s ítéleti fogságunk szomorú krónikáját, adja elő jelen kis művem.

Ez az egész historia t. olvasó oly hihetetlen fantomszerű, hogy ma csakugyan semmi valószínűséggel sem látszik birni, s az ember hajlandó volna valami hóbortos álomnak képzelni, ha a végén ott nem állana egész meztelenségében a gyászos bitófa és a rideg börtön. És most kezdjünk a részletes elbeszéléshez.

A későbbi elfogatások 1852-ben.

Első közleményemben előadván az általános körvonalok terjedelmét, most mielőtt a további elfogatásokról szólanék kötelességemnek tartom hiven és részletesen előadni, hogy én mit és mennyit tudtam az egész ügyről. Az állítólagos első emissariusok junius és julius hónapokban jöttek Erdélybe 1851-ben. Én ezekről mit se tudtam, s julius hónapban Maros-Vásárhelyről Erdővidékére Ürmösre mentem Maurer Károly barátomhoz s nála, illetőleg szüleinél töltém augusztus és szeptember hónapokat, hol vadászat, halászat s más falusi mulatságokkal töltöttük az időt; itt ismerkedtem meg egy kitünő derék férfival Pócsa Ferenczczel, a Rauber ezredes fiaival s másokkal is, többek közt egy kis rőt emberrel bizonyos Wuskicsal – és emlékszem, hogy kivált miután egypárszor a közelfekvő Brassóban is megfordultam, némi távoli híreket hallottam a napokról, órákról, láthatatlan kormányról stb. – ez a Wuskics pedig nem tudom valami nagyon kíváncsi, vagy spiczli-féle ember volt, mert mindig erősen kémlelt, sondirozott s a vásárhelyi dolgokat kérdezte. Sokszor politizáltunk az igaz Pócsánál, sőt Miklósvárt gr. Kálnoki Dénesnél – de positiv dolgot semmit se hallottam. Szeptember végén haza mentem Marosszékre s drága szüleimet látogattam meg Jobbágyfalván. Itt az unokatestvérem malmot építtetett a Nyárádra, és a faragó ácsok a mint munkájokat figyelve néztem így szólítottak meg: «Hát urfi mikor üt már az óra? mikor kezd parancsolni az a titkos kormány? El voltam bámulva, de másra tereltem a beszélgetést s aztán hagytam, hogy beszéljék a forradalmi táborozásokat. Másnap Maros-Vásárhelyre mentem, itt aztán még többet hallottam, de még mind csak úgy rejtelmesen, bizonytalanul. D. Lajos barátom, ki addig soha még egy gondolatát se titkolta el előttem, titkolózni kezdett, s láttam, hogy némi magasult önérzettel hordozza fejét, de nem kérdeztem s ő nem nyilatkozott.

A szüretre ismét szüléimhez mentem s október második felébe Sz.-Benedekre lovagoltam, hogy az általam annyira tisztelt és szeretett gróf Toldalagi Mihálynál töltsék vagy 10 napot. Nagyon szép társaság volt ott összegyűlve, sok ur és urhölgy, kik közül csak a gyönyörű Kornis Anna grófnét említem, ki akkor tizenöt-tizenhat éves lehetett. Felséges őszi napok voltak,

gazdag szüret volt, s a szép parkban az öreg platánok alatt, vagy a Nyarád partján és a nagy fasorban gyakran sétálgatva beszélgettünk arról a mi örökké szép, a mi véghetetlen... szóval a társaság az akkori viszonyokhoz mérve elég derült volt, s a férfiak keményen politizáltak; ebédekre jöttek vidékiek, jöttek városiak, a gróf élénk levelezést folytatott, s itt már tisztábban körvonalozva hallottam, hogy a külföldről beütés, s benn forradalom van készülóban.

Megvallom, oly természetesnek találtam magát a dolgot, hogy még csak a legtávolabbi sejtelmemben sem gondoltam bűnnek a készülendő eseményeket, sőt rajongva és örömmel vártam egy angol-francia-török beütést, a mint ezt egy ur komolyan, biztosan és teljes meggyőződéssel beszélt Sz.-Benedeken a kandalló-szobában, hol éjfél után 2 óráig politizáltunk. Midőn Vásárhelyre bementem, tele voltam hírekkel, reményekkel és fényes ábrándokkal. Az iskola nov. 11-én gyült újra be, s én alig vártam, hogy barátimmal beszélgessek. Barátim pedig voltak Horváth Gáspár volt honvédhadnagy, kit Régennél 1849 júniusában meg is lőttek volt, Muzsnai Pál és Nagy Dani, mi négyen voltunk az iskolában legbizalmasabban köztük én voltam a legifjabb; még körünkhöz tartozott Koos Ferencz a jelenlegi bukaresti pap és Ferenczi Ferencz, meg Szász Károly.

Horváth, Muzsnai, Nagy Dani és én 1850 végén összebarátkozva bár négy különböző tanosztályból, elhatároztuk: «hogy a lefolyt forradalom igazságos volt ugyan, s újra megtennők kötelességünket, de sok volt benne a hiba, és alaptalan ábrándozás; továbbá nekünk magyar fiuknak nagy bajunk a tudatlanság – mondom elhatároztuk – hogy semmit se tudunk, tehát ha valamik akarunk lenni, hogy hazánknak szolgálhasunk, hogy nemzetünket emeljük s nem akarjuk, hogy a tömegben elveszünk: tanulnunk kell. E határozatok mind barátságos társalgás közben születtek részint az én szobámban, részint más gyűlhelyeinken a «vörös sapkánál», vagy mezei tanuló helyeinken. Becsületünkre legyen mondva tanultunk is keményen; az iskolai tanulmányunkban mi voltunk a legjobbak, pedig, természettani, történelmi, bölcselmi s theologiai cursusokat egyszerre hallgattunk; s ezenkívül olvastunk, németül és francziául tanultunk, no de volt hozzá kedvünk és erőnk, életünk legszebb korát éltük, a legidősebb sem volt 24 éves én meg 17.

Midőn barátimnak elmondám nyári és őszi élményeimet, Horváth azt mondá: jaj ha ugy volna a mint maga mondja –

külerővel, akkor jó volna, de félek, hogy valami rosszabb van készülőben, Muzsnai valami bolond dolgokat hozott Csapóról, délután oda adjuk olvassa el.

Muzsnai a szüretet Csapón töltötte az én igen tisztelt bátyám Réz Sámuel ur házánál, mint nevelő s mikor bejött lemásolva behozta saját kezével a «Tervvázlatot» az «Évszaki Rendszert» s egy pár utasító levelet; ő ott hogy kitől, és hogy kapta bizonyosan nem tudom, de azt tudom, hogy csak azért másolta, hogy mint curiosumot nekünk a baráti körnek megmutassa.

Én este későn kaptam kezembe ez irományokat, és a mint végig olvastam teljesen kiábrándultam, sőt az egész ügy alávaló törpeségben jelent meg előttem; a Sz.-Benedeken támadott ilusioim merőben szétfoszlottak. Másnap az iratokat visszaadtam Muzsnainak s midőn négyen összejöttünk elhatároztuk, hogy az egész haszontalan törekvés, sőt még veszedelmes is, szóval, hogy mi nem adunk rá semmit, többé vele nem foglalkozunk – s folytatjuk tanulmányainkat.

Nem is emlékszem, hogy mi négyen beszélünk volna többször erről a dologról egész jan. 24-ikéig. Csakis november hóban, egy alkalommal Horváth Gáspárral almát vásároltunk egy ügyes székely menyecskétől, ki a főiskola közelében gyümölcsöt árult, és mikor kifizettük az aszszony egyet kacsintva kérdé tőlem: «Igaz-e, hogy ismét jó világ lesz – s néhány hét múlva az urfiék elkergetik a németeket?» Mi egymásra néztünk s fejünket bólingatva, mondám az asszonnynak, hogy: ne beszéljen annyi semmiséget.

Egy deczemberi délután ugy hiszem éppen decz. 2-án volt Demjén Lajoshoz mentem, kivel néhány hét óta nem valék ép oly bizalmasan, mint azelőtt egész gyermekségünk idejében, mert tisztán láttam, hogy most titkolózó – persze ő hitt, és szabályszerűen járt el irányomban, mire valószínűleg kötelezte is volt magát. Elég az hozzá a nappali szobában csak nővére volt Eliza (ki azóta férjhezment s még ifjan meg is halt szegény!) és a mint én beléptem, egy iratot akart hirtelen elrejteni, én a mint kezét fogtam vele, rápillantottam az iratra, s megismer-tem a «Tervvázlatot».

– Ó ugyan kérem, hát ezt rejtegeti előttem, hiszen már rég olvastam – s az egészet haszontalan irka-firkának tartom.

– De hiszen ezt Kossuth küldötte – monda Eliza.

– Megbocsásson lelkem, de ezt nem hiszem. E szavamra az oldalház ajtajában Lajos is megjelent, kezében toll volt,

akkor hagyta el az írást? nagyon komolynak látszott, és ki volt pirulva. Megvallom én hangosan felkaczagtam; ő minden szavamat hallotta, s én némi sarcasmussal folytatám: «Ez hát az a nagy dolog a mi téged olyan fontoskodóvá tett egy idő óta, na barátom ennél jobb ha szivart csinálsz. Lajos eleinte nem hitte, hogy én az iratokat olvastam, de csakhamar meggyőződött s rossz neven vette, hogy oly kevés kegyelettel szólok a dologhoz. Elmondtam neki, hogy Muzsnai hozta Csapóról, s hogy a mely titkos társaságot a falun pipaszónál tárgyálnak, bizony bajosan buktatja meg az osztrák birodalmat. Ő azt mondá: Meg nem foghatja, hogy kerültek az irományok Csapóra, és a csapói urak kezei közé mikor ott csak egyszerű postaállomása volt a kormánynak (?).

Néha megszoktam volt látogatni feledhetetlen emlékü kedves tanárunkat Török Jánost is. Uglátszott legközelebbi odamenetelemtől, hogy már értesítve volt arról, hogy én mennyit tudok; ott volt Horváth Károly is, s még egypár vendég úgy hiszem mind beavatottak voltak, mert habár példálózva mindig a tárgyról beszéltek, és különösen arról, hogy most csendesesen kell magunkat viselni míg új rendelet nem érkezik. Én el voltam bámulva, hogy oly komolyan veszik a dolgot, s más alkalommal ki is fejeztem nézetemet, habár Török előtt mint tanítványa, és még pelyhetlen fiatal ember nem bátorkodtam oly erősen szólni, mint D. Lajos előtt.

A fennebb említett látogatás alkalmával Török kikisért, és a tornáczon így szól: «Csak azt akarom mondani Farkas, hogy az efféle dologról, és azokról az írásokról a kolegyomban az ifjuságnak semmit se kell szólni – erre semmi szükség majd ha kell, beszélék – én velök.

Azt hiszem szegény Töröknek ez volt legtapintatosabb eljárása. Én mondám, hogy e felől nyugodt lehet, mert mi hetek óta tudjuk, s az ifjuságnak semmit sem szóltunk, sőt négyünkön kívül mással még jó ismerősinkkel se közöltük. – Ugy-ugy édes Farkasom, felelé kezét nyujtva, és mi e tárgyról többé soha se beszélünk.

A karácsont Koronkában töltöttem gr. Toldalagi Ferencz udvarában – ott azonban inkább társaséletet folytattunk s keveset politizáltunk, vagy legfellebb bíráltuk a forradalmakat; aztán esténként kártyáztunk, s zene, és énekszóval kedélyesen telt az idő.

A városba visszatérve januárban már egy-egy házi bált is rendeztünk s valóban feledni kezdtem az egész szomorú

historiát, midőn egy késő este a piacon néhány embert megismertem, Török, Albert és Topler Simon volt, hozzájuk csatlakozott Horváth Károly s mind a négyen a francziskánusok zárdájába mentek, ez lehetett este 9 óra tájt. Párnap mulva ebéden voltam egy uri háznál Horváth Károlylyal, és interpelláltam úgy négy szem közt, hogy mi az ördögöt kerestek a barátoknál? Ha magadtól ki nem találod, úgy meg nem mondhatom. Mondá mosolyogva – s aztán utánna tette: úgy hiszem az egész dolognak vége lesz nem sokára, nem is volt soha életre való; nem tudhatom, ha valjon e véleménye a meggyőződés eredménye volt-e, vagy csak egy villanata volt-e sejtelmeinek; annyi igaz, hogy többé nem beszélünk ketten, habár Töröknél még egy párszor találkoztunk.

Jan. 24-én reggel a szolgálóm beszaladva szobámba, sáppadtan állott előmbe s dadogva monda, hogy Török tanár házához valami 40 katona ment és elfogták.

Én azonnal az utczára siettem, a Sáros-utczán erős katonai őrzjárat vonult fel. Az emberek rémülve tekintének egymásra, és suttogva beszélék, hogy az Albert János házát is meglepték a katonák – s úgy a Toplerét, Demjén Lajosét, a francziskánus gvardián Rafiét. A város réműlete leirhatatlan volt; én be akartam menni Alberthez a paphoz, Törökhez, Demjénhez, de nem bocsátottak be. Demjént a mint a katonák közt vitték pár lépésnyi távolban sokáig kísértem, de nem szólhattam hozzá, s a székház táján a katonák elkergettek tőle.

Csak midőn minnyájukat a várba vitték s Horváth Károlyt is elfogták, mint fennebb elmondám akkor tárult fel előttem az a szomorú és ijesztő gondolat, hogy a dolog nem tréfa, s az ostromállapottal összefüggő katonai törvénykezés komolyan veheti ez ügyet. Mi négyen az nap este beszélgettünk az iskola udvarán s meg kell vallanom teljesen tájékozatlanok voltunk a történetek s különösen a teendők körül. Muzsnai nagyon zavart volt, ő volt köztünk a legidősebb – Nagy Dani azt mondá, hogy ugyan miért ijednék meg, hiszen semmit se tettünk a kormány ellen; én is azt mondám, hogy: mi sokkal kisebb pontok vagyunk, hogysesem az osztrák kormány velünk foglalkozzék – s valószínűleg létezésünkről sem fognak soha semmit tudni; Horváth Gáspár azonban az akkori időkhöz nagyon is illő pessimismussával csak roszzat jövendölt – s figyelmeztetett, hogy mindenre késznek kell lennünk; mi s különösen én mindig ellene szoktam volt azon időben mondani a desperatióra vezető okoskodásoknak – ép úgy mint az észnélküli

merészkedésnek, de mint sokszor úgy ez alkalommal is ellenem volt a balsors és Horváth Gáspár jövődölése teljesült egész szigoruságában.

Az elfogott hazafiakat pár nap alatt Szebenbe szállíták; mi pedig folytattuk tanulmányainkat, a téli cenzurákat le- tettük s lassanként feledve a «Tervvázlat» bohóságait, és az első elfogató- sok által okozott rémülésünket – ifjúságunk egész nagyravágyá- sával folytattuk tanulásainkat s azon csalálmok közt ábrán- doztunk, hogy a fenyegető vihar végkép elvonult fejünk fölött.

Április hó utolsó napjaiban találkoztam egy ismerősömmel, ki peres ügyeiben Szebenben volt, s ez azt mondá, midőn kér- dém, hogy mi ujság? hogy a szebeni foglyok egy része vallani kezdett s újabb befogatásoktól lehet tartani. E hír is csak néhány napig zavart meg csak Horváth Gáspár lógatta fejét, s általában ő volt köztünk a ki legnehezebben derült fel bus- komor sejtelmeiből.

A pünkösti ünnepeket Pokában töltöttem, s másod napon Toldalagon voltunk ebéden Nyáradi Gáboréknál; itt láttam meg egy szőkefürtű, kékszemű szép leánykát, kinek emléke börtönöm sötét éjjelét is anynyiszor felvidámitá. Junius hóban már erősen készültünk a nyári vizsgálatokra, – két tárgy fog- lalkoztatott erősen: a tanulás és szerelem. Tudja isten kétszer, vagy háromszor voltam szerelmes és reám soha se volt az a hatása, hogy ellankaszson, megbénítson, sőt mindannyiszor újra ébredt bennem a vágy, hogy kitűnő jeles legyek – méltó ahhoz, kit eszményül választék. A kurszusokat Horváth Gás- párral ketten tanultuk s kicseréltük olvasmányainkat is. Több- nyire korán reggel és délután szoktunk készülni.

Junius 13-án országos vásár ideje volt, reggel 4 óra előtt hozzám jött Horváth Gáspár, s engem felkölteve elmentünk az ev. ref. temetőbe tanulni, s ott egy sirra ülve olvasgatni kezdtük a keresztyén erkölcsan §§-ait. Sokszor történt, hogy tanulás- közben én elkezdtem beszélni valami regényről, versről, vagy irodalmi dologról, máskor a színészetről, a kékszemű lányokról stb.; de Horváth barátom mindig szigoruan visszaterelt a tantárgyakra, s aztán elvégeztük a szakmányt.

Ez alkalommal azonban másként történt – alig tudtunk egy órát tanulni – én mindig Zsófiáról beszéltem; s Gáspár is rám sem hallgatva el-elgondolkodott. Gyönyörű szép vásár- napi nyári reggel volt egész 7 óra feléig – akkor valami könnyű felhő szaladott végig az égen, s esőcseppek kezdtek hullani – uj kalapjaink voltak s nem akartuk eláztatni.

– Menjünk haza – mondám – úgy se tudunk tanulni.

– De ma okvetlen folytatjuk, különben el nem tudjuk végezni, tervelé Horváth s a sirról fölkelve haza indultunk.

A fazekas-utcán egy ismerős arczu székelgyereket találunk, ki sirva jött velünk szembe: «Miért sirsz?» kérdém a kis fiutól – «jaj instálom katonák mentek a kolégyomba s minket nem akarnak beereszteni.»

Egymásra néztünk. – Az én komoly és tisztalelkü mentorom el volt sáppadva – kétségkívül én még inkább.

Szótlanul léptünk a Sz.-Miklós-utczába, s jobbra tekintve láttuk, hogy a kolégyom előtt egy csapat zsandár áll. Az egész épületet katonai őrlánczolat veszi körül; a rémült polgárok pedig ablakaikat felnyitva, vagy a kapuk előtt félig öltözöten áldogálva, suttogva kérdik egymástól, hogy: mi történhetik a főiskolában, hol a legidősebb ember alig 24 éves s hol a vidéknek, és a városnak közel 500 gyermeke lakik és növekedik.

Pillanatra megálltunk a fapiacson, a rémület első perczében nem tudtuk mit tegyünk, aztán besétáltunk a régi baromvásár utcán egy darabig, s itt rövid szóval elhatároztuk, hogy mi magunkat ártatlanoknak érezve legjobb lesz, ha bemegyünk az iskolába.

Bennem teljes volt a meggyőződés, hogy minket keresnek. Professor Hegedüs János ablaka alatt hagytam, tehát Horváthot s kérve, hogy várjon meg, elszaladtam szülőim házához; édes anyám még aludt, néhai felejthetlen emlékü édes atyám már szépen fel volt öltözve s a széles tornáczon tilt és olvasta a Szilágyi Sándor műveit. – Kértem, hogy legyen készen arra, hogy engem ma elfognak. Csak nem követtél el valami gyalázatos dolgot? kérdé. Nem édes apám, efelől nyugodt lehet; mondám és egymást megcsókoltuk, midőn bucsuztam könnyezni kezdett.

– Hát ha nem igaz? mondá ismét, elmegyek a székház felé tudakozódni – jó lesz – mondám – menjen édes apám! Az alatt kis hugaimtól bucsuztam el, kik semmit se értettek a dologból, édes anyámat felkölteni nem volt bátorságom.

Csakhamar én is édes apám után indultam, már jött visszafelé és mondá, hogy a székháznál csakugyan rendelet van kiadva, hogy 5–6 fogoly számára helyet készítsenek. Ezalatt azonban már helyre állt édes atyám kedélynyugalma, és atyai szavaival bátorított.

Én haza küldtem őt, s professor Szász István és Hegedüs János uraktól, s a körülálló polgároktól hangosan elbucsuzva

az iskola kapujához mentem. Eleinte a zsandárok nem akartak beereszteni; de mondtam, hogy benn lakom, s akkor bebocsátottak. Horváth Gáspár is bement. Én szobámba érkezve lakótársaimat ijedt képpel az ágyban találtam, íróasztalom körül 7–8 katonatiszt ült, és állott – mikor leléptem, mind Stellungba tették magokat s előmbe lépett Bilz rendőrségi kapitány, és nevemet kérde, megmondtam; épen önt vártuk; mivel lehetek szolgálatajokra, kérem kulcsait megakarjuk vizsgálni irományait. Kulcsaimat át adtam s mindent pedáns részletességgel megvizsgáltak. Elvették ezalkalommal Kossuth Lajosnak egy hiven talált arczképét, mit 1849-ben Pesten szereztem volt. Továbbá egy gyönyörű tricolor kokárdát, és vadász készleteimet, por-és seréttartóimat. Ekkor szobámból mind elmentek, csak egy polyák katonát hagytak; délután 4 óraker néhány tiszt ujra szobámba lépett, s azt mondták: készüljön ön és jöjjön velünk! Hová? – kérdem én. – A tábornok urhoz?

– Nem; felelt hivatalos tempóval Bilz kapitány – ön a törvény nevében fogoly!

Az iskolából kilépve, a szemben fekvő székház-épületbe vezettek, sűrűen álló két sor zsandár között. Csodálatos, hogy a rémület, és zsarnokság e rettentő óráiban is találkozott egy pár ember, kik hangosan üdvözöltek, mint Lócsei Sándor és Ugrai s egy fiatal ember áttörve a zsandárok sorain, s nem ügyelve a puskatusokra addig közeledett míg kezét szoríthatunk.

Én nyugalommal és bátran mentem a börtönbe, – s valami csodálatos erő szállott meg, mely egyszer-egyszer csak akkor hagyott el, ha testem kezdett töredezni a fogság terhe alatt, ha beteg nem voltam – ugy éreztem magam, mint a zsarnokságnak minden ártatlan áldozata.

Ez alkalommal a hadbiróság azt hívé, hogy nálunk az ekkor még mindig nem valló Török ellen erős bizonyítékokat s bennünk hatalmas bizonyságokat talál, de nagyon csalódott, mert mi iskolai növendékek soha egy árva szót se vallottunk Törökről; tehát mondom e hitben volt rendezve, ez az elérmitő iskolai dráma, melyhez 4 század gyalog katonát, egy század zsandárt, 1 escadron lovasságot, alkalmaztak, s az egész garnisonot talpra állították; s így lett ez a vasárnap 1852. június 13-a örökké emlékezetes nap a m.-vásárhelyi ev. ref. főiskola történeteiben. A kolegyomból ez nap fogták el: Muzsnai Pált (contrascriba) Nagy Danit, Horváth Gáspárt, Koos Ferenczet, Albert Márton, Szász Károlyt (most kebelei pap) Bodor Józsefet,

László Ignácot, engemet s még néhány más ifjut kiknek neveit elfeledtem, mindnyájunkat a székházhoz vittek, azonban a praetendált felségsértési perbe csak négyünket kevertek bele, a többi néhány hónapi fogság után elszabadult.

Ugyancsak ez időtájban fogták be kisgörgényi Nagy Lajost, Orbán Józsefet, a csávási papot, Molnár Józsefet, Földvári Károlyt a híres ezredest, s Filep Albertet, ki jelenleg az urb. törv. elnök. Ugyancsak ez időben Udvarhelyszéken is sűrűen fogdosták az embereket, egész nyár- és őszfolytán, ezekről azonban majd a szebeni fogság elbeszélésével fogok megemlékezni.

III.

Fogságunk első öt hónapja Maros-Vásárhelyt és Szebenbe hurczoltatásunk.

A székházánál a közönséges gonosztevők közé zártak s mindenikünket más szobába; az őrszobában még egyszer láttuk egymást egy-kettő közülünk meg volt szeppenve, a mint óráinkat, tárczáinkat és zsebkéseinket elvették s kimotoztak, én biztató szót intéztem hozzájuk aztán börtöneikben vezettek. A szoba, melybe engemet vittek, három öl (18 láb) hosszú és 14 láb széles, és 15 láb magas lehetett; volt egy magasanfekvő kis ablaka, kemény vasrácsozattal és kívülről bedeszkázva alig 3 □ lábnyi nyílással fölfelé; volt egyik oldalon a szoba hosszában egy pricscs s ennek egyik szélén 8 szalmazsák; volt egy vizes cseber s egy kimondhatlan czélu vasas cseber. Volt e szobában 3 cigány, 3 oláh, 2 székely – nagyobb rész lólopással vádolva; egy oláh és egyik székely gyilkossági vád alatt – a másik székely verekedésért – én voltam a kilencededik egyén. A hajdu, ki bevezetett, szomoruan távozott (a még most is hajduskodó Ferencz bátya volt, ki az atyám házában sokszor megfordult a forradalom előtti időkben, s a régi reverentiát nem tudta levetkőzni), társaim körül vettek s mindazon hitben voltak, hogy valami vásári tolvaj vagyok és adták a tanácsot, hogy miként viseljem magam a kihallgatásoknál. Én a prics szélére ülve egy szót se feleltem nekik, szörnyü zavart gondolatim voltak különösen bűnösségem tudatának hiánya s jelen borzasztó helyzetem összeférhetlenek voltak előttem. Végre magamra hagytak nyomorult társaim. Estére ágynemüt hoztak számomra, aztán vacsorát s egyik hajdu 15 szivart csusztatott kezembe. Vacsorámat átadtam társaimnak, s mindeniknek egy-

egy szivart adtam, – erre aztán némileg respectálni kezdtek, nem kérdezősködtek, és nem tanácsolgattak, hanem egymásnak a magok ügyeit referálgatták. Én szivarra gyujtva egész éjen át őket hallgattam mohó kíváncsisággal figyelve, hamis filozófiájukra, és általam eddig nem is sejtett raffineriáikra. Az egyik ifju székelyt s egy ifju oláhlegényt kivéve a többi tökéletesen kitanult gonosztevőnek látszott – kik lopást, rablást, s ha kell az ölést is nem bűnnek, hanem csak a más keresetekhez hasonló életmódnak tekintették; az államot, a társadalmat s ezek organumait pedig az ő jogos? keresetük s életmódjuk ellenségeinek, kiket rászedni, kijátszani nemcsak szükséges, de kötelesség, és minél ügyesebben tehetik, annál nagyobb dicsőség.

Nem szándékom e helyen elmondani több részletet, sajátos észjárásukról, és tolvajnyelvükről stb. csak azt említem, hogy 48 óráig voltam köztük s kedden reggel 10 órakor, 5 darab katona a hadparancsnokság szállására vezetett. Hol egy kis haditörvényszék volt alakulva. Elnök: Brunner alezredes és várparancsnok, Tapferner őrnagy auditor, s még egy pár tiszt Herszényi százados tolmács. Tapferner volt az egész ügy vezetője Szebenben, s most azért jött mint fennebb is érintém, hogy Törökék ellen docekat szerezzon. Középtermetűnél kevésse magasabb, sáppadt arczu, karcsu ember volt az időben 40 és 50 év közt lehetett, bajuszt és oldalszakált viselt, magas értelmes homloka volt; szemeit élesen szegezte tárgyára, és szemöldei meg szája körül gonoszságra, alatomosságra és vérengzésre hajlandó sötét vonások valának láthatók. Hangja, mikor halkan beszélt megnyerő nyájas tudott lenni, de ha hangosan szólt kiállhatatlan anthipathikus volt, szemüveget is tett fel gyakran. Egyébiránt határtalan nagyravagyó, ravasz és tökéletes jezsuita volt, a mennyiben céljára minden eszközt üdvösnek tartott, kitünő eszes és nagy olvasottságú ember volt, de szolgálalkü és ármányos; szakmájának mindent alárendelt, becsület, ész, tudomány, az érzelmek összes világa mind játékszerré, eszközzé aljasult ügyes kezei közt; lehetett igen jeles auditor, vizsgáló, kutató, vallató, gyóntató és véreb – s ezért a Bachrendszer előtt lehetett valóságos drágagyöngy; lehet, hogy vádolt és auditor egymással szembe az ő szemei előtt nem ugyanazon mértékkel mérendő erkölcsi és politikai egyéniségek – de én ezen urat isten és ember előtt örökre bevádolom a becsület nevében!

Fájdalommal kell megjegyeznem, hogy ez az ur a magyar-

haza területén született, úgy tudom éppen Budán. És még beszélte is édes anyanyelvünket – mi lett belőle, hol van most, azt nem tudom – kísérje emlékét örök feledékenységgel.

A mint a kis törvényszék elébe vezettek, egy székre ültettek Tapferner urral szembe. A szokott kérdések után, hogy hívnak, hány esztendő s stb. kérdeztek egy csomó nevet, hogy ismerem-e s különösen a januariusi foglyokat, ezekután pedig Rózsafit, Makkot s még néhány emigrans, vagy emissarius nevét.

Én mindenikre teljes tárgyilagossággal mondtam az igent vagy nemet, úgy a mint igazán tudtam. Végre azt kérdezte, hogy tudom-e miért vagyok itt? Nemmel feleltem. Tovább félóránál kényszergetett, hogy hát nem is gyanitom-e. E közben az «Évszaki-rendszer» és «Tervvázlat» egy-egy példányát forgatta száraz fehér ujjai között s emlékeztetett a dolog egy s más részleteire. Erre én így szóltam: Ha csak nem ezekért, az irományokért! Ugy-ugy épen ezekért – kedves barátom susogá nyájosan, és székéről fölkelve egy jobbra álló pamlagra ült és kért, hogy én is üljek melléje; én vonakodva ugyan, de oda ültem. Ő arczomat simogatá, átölelt – több ízben kedves barátjának czimezett – s körülbelől ezen szavakat mondta: «Én úgy is tudok mindent, az egész nagyon egyszerű dolog, önöknek semmi bántódásuk nem lesz, már egy pár nap mulva szabadon fognak bocsáttatni, hogy tanulmányaikat folytassák, és csak legföllebb azért kérdezem ki, hogy ezt a formalitások igénylik, – mondja el nekem tehát, hogy hol, és mikor olvasta ez iratokat ki adta önnek, és ön kikkel közölte?» Ezen szavai a legaljasabb hazugságot, és a behizelgő kétszinkedő, aljasság legutálatosabb tényálladékát képezik.

Én azonban nem tudva még akkor egy szemtelen auditor s egy becsületes ember közt oly különbséget képzelni, mint a milyen volt, hiven előadtam a dolgot úgy, a mint itt is fennebb elmondám. Szavaim végeztével valami keserü mosolyt láttam a Tapferner arczán s szemeiből sujtó villám lövelt felém, de csak egyetlen egy pillanatig – tán nem is akarva tette ezt – de nekem elég volt, én félni kezdtem ez ember nyájaskodásától. Ő ismét édesen folytató. – «Ez mind szép, de ez még mind nem elég, – Törökről semmit se szóltam, – kérem beszéljen részletesebben, Törökről s a velevaló viszonyáról!» Én erre a pamlagról felállottam s egész hidegséggel mondtam: én nagyságodnak mindent hiven elmondottam, többet nem mondhatok, egyebekről semmit se tudok. Erre a szomszéd szobába küldöt-

tek, és ott maradtam néhány perczig. Midőn visszatértem valami jegyzőkönyvet tartottak előmbé, aláírtam – s akkor visszaküldöttek; én azonban mondtam, hogy ha lehet tegyenek külön, vagy barátaimmal együvé – de ne azon gonosztevők közé.

Az elnök és várparancsnok Brunner talpig becsületes ember, kinek emlékét egész életemben illendő tiszteletben fogom tartani. (Ugyhiszem székes-fehérvári születés volt) közbe szólt, hogy neki van egy biztos alkalmas szobája. Tapferner kevés gondolkodás után elfogadta, s engem többé nem a székházba, hanem a várba vittek vissza, és ott a parancsnoki lakban földszint jobbra egy két ablakos szobába tettek – itt voltam tovább egy hónapnál.

Társaimat is kikérdezték, mint később hallám, de a várba közülünk csak Orbán Józsefet hozták, és Albert Mártont – e kettőről maig se tudom, hogy mért fogattak el, és miért bocsátattak el; úgy hiszem, hogy az iskolai meglepetés alkalmával nevök valahogy előfordult, s aztán semmi se derült ki rájuk. A várban még két fogoly volt: a medgyesfalvi oláhpap valami csendzavarásért, és egy Markus nevü csikszéki r. kath. pap, ki valami felségsértő predikációt tartott s aztán két évig ült Komárom várában.

Gyönyörű nyári idő volt, s én a napokat a szobámban örökké olvasva töltöttem – elfogatásunk idejében, a nagy Szász Károly is tanárunk volt s engem szeretett, sokszor olvastam fel neki a lapokat, és irtam neki dictando; fiai Domokos és Béla még akkor gyermekek voltak; Gyula jóbarátom. A derék várparancsnok engedelmével, tehát ő küldött mindenféle olvasmányt számomra, s én egész mohósággal üztem el olvasással a börtön unalmait – mintegy három hét mulva estefelé egy-egy órára sétálni bocsátottak a várudvarán egy katona kíséretében, ismerősim néha ablakom alatt jártak el, s egy-egy vigasztaló szót intéztek hozzám. Nehányszor láttam szüleimet is, de őket féltettem, s nem ohajtam, hogy valami közkatona durvaságának legyenek kitéve. Eszter hugom legtöbbször jött hozzám. Egy hónap után összetettek a két pappal, és úgy hárman négy hónapot töltöttünk. A két öreg különben tisztességes ember volt, de régi emberek, a r. kath. pap sokat imádkozott, s olvasta a szentek életét, az oláh pap jól tudott magyarul, mindig engem kért, hogy neki fennhangon olvassak, sokat pálinkázott, magyar és oláh nép dalokat énekelt, s érdekes népmeséket mondott esténként, a legjobb harmóniában éltünk hárman.

E nyár folytán a legmagasabb látogatás szerencsájében is részesültünk – ha jól emlékszem július hóban az uralkodó I. Ferencz József császár – körutját Maros-Vásárhelyen keresztül tevén – két napot mulatott; a katonák bizonyosnak mondták, hogy szabadon fognak bocsátani, a látogatást megelőző napon a várparancsnok hozzánk jöve hivatalosan adta értésünkre, hogy a császár meglátogat, de aztán hozzá tette – s meg kell vallanom szomoruképpel – hogy csak a kérdésekre feleljünk, és valami kéréssel alkalmatlankodni nem szabad. Én a parancsnok roskedvéből, s ez utasításból azonnal beláttam, hogy ezuttal nem kell várni semmit. Szobánkat azonban kicsiszolták, mi mind hárman csinosan felöltöztünk, a r. kath. lelkész reverendáját vette föl, asztalunkra és ablakunkra két nagy bokréta virágot tettünk, szóval szobánknak egész lakadalmi külseje volt! Szomorú ellentétben a valósággal, s három szomorulelkű fogoly kedélyállapotával. Délután két, és három óra közt vettük észre, hogy a császár a várba jött, alig egy negyed óra múlva előszobánkban sok kardcsörgést hallottunk; a káplár felnyitá az ajtót, s néhány tiszt jött a szobába két sort képezve, s köztük egy auditor, gróf Hunyadi és a várparancsnok kíséretében, előnkbe lépett az akkor 22 éves delitermetű ifjú fejedelem. Legelőször a kath. pappal beszélt. Hogy miért van itt? Van-e valami panasza? Aztán az oláh pappal – kinek ügyét az auditor adta elő mondván: Er hat ein Excess gemacht Sturmglocken geläutet etc. Végre reám kerülvén a sor, így szólt a császár: Und dieser Junge... ? Az auditor erre valamit halkán mondott, melyből csak azt hallám: Hermanstädter Process... A fejedelem szánakozva nézett rám, s fejét lógatva monda: Der Arme!... arca annyi jóságot mutatott, hogy pillanatig hajlamot éreztem lábaihoz borulni, s visszakérni tőle szabadságomat, de aztán hirtelen megfordult, s visszanezőleg mind hármunknak egy fejbillentéssel köszönve a szobából gyorsan eltávozott. Ez időben sok vidéki ember volt a városban, és sok látogatónk volt, és holmi ajándékokat küldözgettek.

S voltak olyanok is, kik a káplárokat megajándékozva egy-egy félórára hozzánk jöhettek – s ez nap a fejedelem ottjárása után épen többen voltak. Őreink valami jólelkű stíriai katonák voltak, s kápláraik vitték körülünk a profószi tisztet – midőn késő este mindenki elment, s a káplár utoljára jött hozzánk, így szólt: «A császárnak, s ennek a sok uri embernek jól van dolga, ők könnyen élnek, eljönnek és elmennek; de mi, mi szegények csak itt maradunk!»

Nov. 11-én Szent-Márton napján este 8 órakor jött hozzám a várparancsnok, s tudtomra adá, hogy hajnal előtt Szebenbe fogok indíttatni; s reméli, hogy ügyem végéhez közelg; a parancsnok kezét adva bucsuzott el, s kívánt erőt és türelmet, mindig jó volt hozzám, neje olykor még ennem is küldött, s ünnepnapokon rendszeren egy s más csemegét mindig küldött.

Ott előttem kiadta az engedélyt a káplárnak, hogy szüleimet értesitse. Szüleim aztán el is jöttek, s 10 óra körül mentek ki a várból – elhozva nekem a szükséges utiruhát és fehérneműt, s pénzt az utra. Éjfélután 3 órakor egy szekérbe ültettek Albert Mártonnal, és a Sáros-utcán felhajtottunk a székház elébe. A várparancsnok elkísért odáig, velünk a szekérben két zsandár ült. Szegény jó szülőim már ott voltak, s néhány korán ébredő polgár. Megengedték, hogy még egyszer a szekérből leszállva édes anyámtól és édes apámtól elbucsuzzam.

Szegény szüleim végtelen fájdalmat állottak ki atyám vigasztalt és bátorított – mindketten sirtak – én nem. Ott volt Gáspárovics is, s még néhány más polgár, és könnyes szemekkel bucsuztak tőlem. Előttünk egy más szekér állt, abba tilt, Muzsnai s egy harmadik szekérbe Horváth Gáspár és Nagy Dani. Végre a szekérbe kelle ülnünk, s egyik zsandár a várparancsnok kérése daczázra, az én jobb kezemet az Albert balkezeivel egy kettős vaskapocsba szorítá. A zsandár azt felelte a parancsnoknak: «tudom – én kötelességem s látom, a nép mind szaporodik, ha nem lesz ok reá majd leveszem!» Erre a parancsnok még egyszer bucsut mondvá eltávozott.

Én csak arra ügyeltem, hogy szüleim észre ne vegyék a vaskapcsokat. Végre megtörtént a hivatalos átadás a zsandár-örmester induljt kommandirozott, az ostor pattogott, s a három szekér a hajnali szürkületben megindult, hátrahagyva annyi bánatos szívet, melynek láttára még azok a vakeszköz-féle emberek is elkomolyodva állták körül a kis tért, visszanézve láttam, hogy édesanyámat apám s még egy más ember vezeti, a hajduk és katonák pedig szétoszolva kioltogatták lámpáikat.

A szebeni ut három napig tartott, s meglehetősen vígan töltöttük. A mint a városból kiértünk, a vaskapcsot levették rólunk a zsandárok, és a szekerekről egymásnak köszönetni kezdtünk. A zsandárok is mind fiatal emberek voltak! Szivarral kínáltuk meg, és elfogadták, sőt beszélgetni is kezdtünk – az örmester egy komoly, s ekkor beteges, de jó indulatu szilágysági magyar fiu volt; délre Besenyőbe mentünk, s az ottani zsandárfőnök (örmester) ezen szókkal fogadott: «Ugyan kérem, hát

maradt-e még vagy egy becsületes ember Vásárhelyt!?)» Ez persze jól hangolt minket; oda jött a helybeli pap, s néhány birtokos, hoztak jó ebédet s jó ráczürmös-bort, s a zsandárokkal együtt kedélyesen ebédeltünk – nem is számítva, hogy mi mennyire örültünk, hogy öt hónapi szigorú fogság után újra láthatjuk egymást, s ugyszólva szabadon társaloghattunk, s elbeszéljük ez idők élményeit és szenvedéseit. Estére Déésfalvára mentünk, s mindenütt a zsandár-kaszárnyába szálltunk; ezek is jól fogadtak; Pataky bátyám két veder aszuszöllő-bort küldött, s az összes zsandárság úgy leitta magát, hogy mindenik, a jöttek, úgy mint a dézsfalviak, pokoli mély álomba sülyedtek, csak mi öten valánk ébren, és teljes kedvünkre kibeszélgethettük magunkat, sőt kimentem a kertbe, és majd egy óráig ott sétálgattam, gondolkozva szomorú sorsunkról – elszökhettünk volna bátran, az udvaron volt szekér, ló – de még ugyszólva eszünkbe se jutott; és ki hinné egész éjen irodalmi, és politikai elméleti vitatkozásokat folytattunk. Horváth és N. Dani ez idő alatt olvasták Schiller és Göthe műveit, én pedig a communismus és socialismus tanairól olvastam ez idő alatt – melyek előttünk merőben újak voltak, elmondtuk egymásnak mind a mi szépet és újat olvastunk, és így a képzeleti, és eszményi világ magasabb régióiba himbálózva önkéntelenül is elfeledtük, hogy egy osztrák zsandár-kaszárnyában friss szénán töltjük az éjt, s körülünk a boldog zsandárok oly nagy bizalommal, s oly mélyen szenderegnek! Másnap egy nagy szász faluban háltunk, én a templom kerítésében az egyházánál; harmadik nap délután érkezünk Szebenbe nov. 14-én, hol a francziskánusok zárdájába szállítottak mind az ötünket egy nagy, de alacsony és bolthajtásai miatt komortekintetű szobába.

IV.

A szebeni fogság.

Nyomor teljes fogsági életünk legszomorúbb időszakához érkeztem. Eddigi fogságom csak letartóztatás volt – Szebenben tökéletes rab lettem. Este, hogy szobánkban maradtunk, ismét kedvünkre kibeszélgettük magunkat, de mind az öten (Muzsnai, Horváth, Nagy, Albert és én) kedvetlenek voltunk, rossz sejtelmek voltak – de ha bár fogságunk hatodik hónapját kezdtük, annyira biztunk ártatlanságunkban és jelentéktelenségünkben, hogy egyetlen szóval se beszélünk össze, ezután következő vallomásainkra nézve.

Másnap 11 órakor a haditörvényszék elnöke, s a foglyok főfelügyelője, ezredes Bartels látogatott meg – kicsitermetű, félszemű, száraz sovány ember volt, s lehetett 60–65 éves; műveletlen, rövideszű, s ép ezért ravasz ember volt, e mellett a foglyok pénzeiről sem vitt tiszta és pontos számadást. Szerette játszani a hatalmas nagy embert, a nagy katonát – pedig a forradalom alatt szörnyű gyenge katonának bizonyította magát; aztán rettenetesen igyekezett bebizonyítani, hogy mennyire gyűlöl bennünket, mint forradalmárokat, de miután semmi nagyobb fajta szenvedélyre sem volt képes, szerepéből sokszor kiesett, főként ha ittas volt – a mi pedig sokszor megtörtént. – A vén ember kis szürke bajszát mozgatva igyekezett atyáskodó lenni, s ilyen módon egy intő beszédet tartott hozzánk, éretlen ifjakhoz, hogy most itt az idő mindent bevallani – s megmutatni, hogy hiv allattvalói voltunk, és vagyunk a császár ő felségének. Mi értettük a német szót, de a beszédben gyengék valánk, talán legtöbb gyakorlatom volt nekem, minthogy Vásárhelyt a várban, a katonákkal mindig németül kelle beszélnem; tehát én feleltem: «Nagyságos ezredes ur, mi már mindent megmondottunk, semmi mondanivalónk sincs több, s kérjük nagyságtokat, hogy elégeeljék meg letartóztatásunkat, és ereszenek haza». Ezen szavaimra kiesett az öreg ember atyáskodó modorából, s keményen összeszidott haszontalan ifjonczoknak, kiket majd rendbe szed ő! Meg kell vallanom, hogy e pillanatban tekintélye örökre tönkre volt téve előttünk, mert oknélküli kakaspulyka mérgelődése – nagyon is comikus hatást gyakorolt, s mi inkább mosolyogtunk dühösségén. Elvégezve csattogó-pattogó beszédjét, feleletet nem várva, kimasirozott szobánkból. Mi aztán birálgattuk a nagy férfit, s találgattuk a jövőt – egy óra mulva elvitték tőlünk Muzsnait, aztán délután Albert Marczit, később Horváthot s este Nagy Danit is; éjszakára egyedül maradtam.

Sok mindent összegondoltam, érzém, hogy el-elcsüggedek – de újra erőt vettem magamon, s elkészültem a legnagyobb szerencsétlenségre – még a halálra is. Társaimra, s künnlevő ismerőseimre gondolva mondám magamban: «Ne féljete barátim, becsületemre, és nemes sziveitek rokonszenvére méltó leendek, s befogom bizonyítani, hogy az idő és helyzet bennem emberére talált».

De az idő oly hosszú magános ember börtönében, nincs egy pillanat, mely észrevétlen suhanjon el, s a gondolkodás, mely máshelyt szórakoztat, börtönben csak arra szolgál, hogy

a fogoly az idő kérlelhetlen lassúságát annak legapróbb részeig elfordíthatlan merevséggel szemlélje. Ezer tárgyat vesz elő, szegény, s mi őt máskor mulattatá, most csak felületes, vagy unalmas hatást gyakorol, s a háttérben az öntudatosság meredt szeme, mind csak az időt nézi, s a fővényóra hulló szemeit számolja. A sziv minden ütése az elvesztett szabadságra emlékeztet, s az emlékezet minden mozzanata a régi szép időket, az eltűnt boldogságot, a jóbarátokat, az elhagyott kedveseket idézi élőnkbe, s hiába mélyed szemünk a komor falakra, lelkünk szüntelen a szép világba kóborol, s a könnyörtelen való, mindcsak azt susogja: azok siratnak téged, azok busulnak érted – de azért te mégis itt maradsz, itt-itt végtelen hosszú időkig!

Az élet gyötrelme, a gondolat kin, a múlt és emlékezet fájdalom, a jelen szenvedés, a jövő sötét kétkedés.

Ekkor még nem tudtam imádkozni. Nem hívém az istent – különben arra kértem volna, hogy e nagykinok daczára csak eszemet tartsa meg, ne engedje, hogy megőrüljek, mert míg az eszmélet világa megvan, addig a sziv legtitkosabb rejtekében, még mindig él egy drága kincs – a szabadság édes reménye!...

Szörnyű állapot a magány-fogság – és semmi sem egyéb mint minősített gyilkosság!

Midőn késő este szalmazsákomra dültem, s gondolkoztam néha szomorú sorsomról – néha semmiről vagy mindenről – mikor az elme, mint valami nehéz köd az egyén belső világára ereszkedik, de sehol sem talál nyugtot, vagy kellemes érintkezési pontot olyan terhes a létei – s oly kimondhatlan erős vágyat érzünk a feloszláshoz – a megsemmisüléshez! Vaságyam mellett egy nagy vakablak volt, s arról gondolkozám, hogy ott egykor valami szent kép, vagy tán kereszt állott – s előtte valami vén szerzetes, mily buzgón imádkozott – mert hitt, valjon van-e valami abban, hogy a hit fenn tart?

Néma csend volt körültem és sötét, s a mint így elandalodva ott feküdtem – hirtelen éles kopogtatást hallék a falon, s egész idegzetemben megrázkódva, ijedten szöktem fel ágyamból, s a szoba közepére szaladtam; mi lehet – ez? gondolám magamban? de nem volt időm gondolkozni, mert a kopogtatás megújult – de már most sokkal halkabban, rögtön eszembe jutott, hogy ez bizonyosan valami fogoly-társ lehet, tehát én is nagyon halkán ugyan, de vissza kopogtattam egy kis fadarabbal. Erre ő valami rendszeres kopogást kezdett – időnként meg-meg szüntette, én mindannyiszor visszakopogtam, utánozni igyekezőn az ő ütemét, és szüneteit egyszer egy nagyot dön-

ditett a falra, és többé nem kopogott. Én az egészet nem érttem.

A következő napon szép idő volt, s felállottam az ablak párkányára, hogy legalább egy kis szabad eget lássak, mert az ablak kívülről be volt deszkázva, s alig volt 2 □ láb nyílás fölfelé. A mint oda állok, észre veszem, hogy szomszédom is az ablaknál van; én nem mertem szólani csak köhécseltem, erre ő elkezdett halkán füttyölni egy régi dalt, mely úgy kezdődik: A. B. C. a dalt ismételve az első hangnál koppantott egyet, a másodiknál kettőt, a harmadiknál hármat... mire én egész önfeledve kiálték fel: Értem már! Ablakunk alatt pedig az őr ordított fel: Ruj! (Ruhe!)

Örömem határtalan volt – az asztalon mindjárt elkezdtem magam gyakorolni – hogy így ha egyedül maradtam is, legalább szomszédommal némi közlekedést tartok fenn. Ennyit tehát tudtam, hogy A-ra egyet kell koppantani; B-re kettőt – s a hányadik a betű, annyit kell koppantani. Előbb megakartam tanulni, hogy minden betű hányadik – de csak hamar rájöttem, hogy kopogtatva csak a betűket kell mondani magamban, s az illetőnél megállani, aztán újra kezdeni, s így kész a szó. Például: ezt a szót Béla, így kell kikopogtatni: ab, azután: a, b, c, d, é ; a, b, c, d, é, f, g, h, i, k, l; a; tehát, először koppantok 2-tőt, s ott megállok, aztán a betűket magamban mondva, az é-nél állok meg (ekkor koppantottam 5-tőt), aztán megállok; a b-nél (11-et kopp.), s végre egyet koppantok: az, az a. E rendszer, első pillanatra nehézkesnek látszik; de Szebenben létem 11 hónapja alatt úgy begyakoroltam fülemet a hallgatásában, és kezemet a kopogtatásban, hogy félóra alatt egy egész vezérczikket átadtam szomszédomnak, vagy átvettem Simon Elektől, vagy Árkosi Mózsitól.

A kőfal erős hangvezető, a legkisebb tárggyal is kényelmesen, s hallhatólag lehet kopolni, néha 3–5-ik szobában is átkopoltunk. Ebédután tehát, mikor beállott a néma csend, én kezdtem kopolni (ez volt a műszó, melylyel e közlekedést neveztük), persze hogy eleinte nehezen ment, de azután csak megértettük egymást; szomszédom egy udvarhelyi ügyvéd volt Bányai Antal, kit az este ugyancsak megijeszték, mert rendetlen kopolásomból legjobb barátai neveit olvasta ki, s egész éjen át nem tudott alunni – (azután is Fehérvárt, és Józsefstadban sokszor emlegette, hogy mennyire megijesztetem volt Szebenben; jókedvű, tréfás ember volt, pedig sokat betegeskedett, s Józsefstadban meg is halt, úgy hiszem 1855-ben).

Ez alkalommal azonban elkopolta, hogy van három fogda, hol társaink vannak – ez a zárda, melyben vagyunk; a Bruckenthal ház a József-külvárosban; és az egyik katonai őrtanya. Ott a zárdában voltak akkor: Török, Gálffi, Rafi, Horváth Károly, az erőslékü, szép Czirjárné Kolozsvárról, pater Veress, Demjén, Bereczky Sándor, Topler Simon, szegény a becsületes jellemü ember, s Vásárhely egyik legnépszerűbb embere már meghalt volt a nyár folytán Boer Nina Kenderessiné, mind egyenként külön szobában. Párnap mulva egy más kis szobába vittek, hol egyik felől szomszédom Horváth Károly volt egy vagy két nap; ekkor beszélünk együtt utoljára kopolás útján; én az nap nagyon rosszúl éreztem magam, erős lázam volt, mely kisebb-nagyobb mértékben egész télen és tavaszon tartott, Mondtam Horváthnak, hogy nagyon beteg vagyok: «Titkold el amennyire lehet, különben most visznek rostára!» (rostának neveztük a Verhörözést). Este még beszélgettünk, s én egy kissé nyugodtabbnak érezvén magam, elbeszéltem elfogatásunkat, melyen Horváth nagyon csodálkozott s kérdé, hogy valljon ki adott fel, én közlém gyanumat, s ő azt felelte «Lehet» aztán összeegyedtünk, hogy holnap séta után beszélünk – s jó éjt kívánva elváltunk, – de őt jó reggel más szobába vitték, s a mellékszoba üresen maradt – a másik oldalon talán pater Veress volt, és ő, vagy épen nem, vagy nagyon ritkán kopolt.

December közepe felé rostára (a részletes kikérdezésre) hordoztak négy vagy öt nap egymásután. Ez ugy szokott történni, hogy esteli látogatáskor a profosz udvariasan jelenté: «Kérem uram legyen készen, korareggel a törvényszékre megyünk!» A fogoly ilyenkor aztán keveset aludt s jó reggel jött a profosz parádében, s két katonával a a törvényszék helyiségeibe vitték a foglyot, t. i. a zárda hátsó részének második emeletébe; ott aztán egy kis nyomoru szobába dugták az embert, s várni kellett míg a törvényszék összeült.

Most egy Wottava Ferencz nevü dragonyos-kapitány auditor kérdezett ki; cseh ember volt; kevés eszü, mérges, dühös, ambitiosus, de kitartó makacs ember, sáppadt, sárga arcz, éles szegletes homlok, gyér bajusz, szürke szemek, rekedt rikácsoló hang, finom szép fehér kezek, s a gentlemanság bizonyos affectatiója, de minden pillanatban feledése – ennyi az mit ezen emberről mondhatok. Százszor tett fel egy kérdést, majd ugyanazon szavakkal, s képes volt a vádlottat reggel 9 órától délután 2–3 óráig zaklatni a nélkül, hogy valami eredményt

tudott volna felmutatni – őt teljesen kielégítette azon tudat, hogy ezt a veszedelmes magyart keményen elgyötörte. Különben ártatlan ember volt, nem hallottam hogy egyetlen egy embert is zavarba hozott volna.

Ellenem ilyen vádakkal élt: Ön a vásárhelyi főiskolát az összeesküvés számára rendezte be; az ifjuság vezére volt; és veszedelmes elvek terjesztője; az összeesküvés felesketett rendes tagja; vádolt, hogy óra, hogy nap voltam, (végre a percz lég is kétség alá jött). És ez így ment mondom 4–5 napig; szidott Spitzbubnak, Halunke-nak, miserable Kerl-nek, fenyegetett éhséggel, vasraveréssel, vesszőztatással – ha nem volnék oly ifju – mondá – s nem szégyelne velem kikötni, majd megtanítana.

A tolmács Herszényi (a nagy bajuszu) néha megsokalva a dolgot, közbe szólt elkatónásodott magyar kiejtésével: «Édes borátom voallyon voalamit!» A törvényszék többi tagjai főként az elnök, s egy pár tiszt, és a közlegények többnyire aludtak ülőhelyeiken, és csak olykor riadoztak fel, mikor az auditor nagyot kiáltott. Az altisztek figyeltek.

Végre is maradtam az, és annyi mellett a mennyit a sima Tapfernek Vásárhelyt mondtam, volt, de a gyötörtetés és folytonosantartó lázám, mit titkoltam, meg az egyedüliség annyira elkinzott, hogy néha csak szédültem, könnyeim szaporán hulltak, és szavam elakadt, végzetlen vágy szállott meg, hogy megsemmisüljek; úgy gondolám, hogy nekem senki hasznomat úgy se veheti, az élet rám nézve is már megszűnt érdekes lenni, és jó szüleimre nézve is jobb lesz egyszeri nagy rázkódás és bánat, mint a folytonos busulás. Félig-meddig az öngyilkosság rémei kezdtek rajtam uralkodni, és a halál oly békés, enyhet adó alakban jelent meg, hogy gondolkoztam annak siettetéséről – azonban ez nem volt elhatározás, csak is olyan beleegyezés forma. Nem ettem negyvennyolcz óráig semmit – ételtem elöntöttem, hogy ne használhassam, de harmadik napra úgy elgyengültem, hogy ágyamról nem tudtam fölkelni, és csak suttogva mondtam a profósznak, hogy kávémat tegye a kemencze párkányára – mikor 12 óra után ebédemet hozta, ott látta a kávé is, de én álomban látszottam lenni, s így ő nem ébreszte fel, ételtem is a kávé mellé tette, sejtve betegségem, délután 4 órakor rendkívüli időben jött hozzám, ételtem érintetlen volt; rögtön gyanakodni kezdett a valóra, és hozzám jött s beszélt gyöngéden, szépen, én egy szót se tudtam felelni; egyik ordinanczot leküldte felesége után, az

is feljött jólláttam, őket – de szólni nem szóltam – meg voltak ijedve; félóra mulva valami borlevest hoztak, a profősz föl-emelt, az asszony néhány kanál levest adott, s mikor lenyeltem, örömében sirt és megcsókolgatott – mondhatom, hogy e rokonszenv ez idegen vénasszonytól nagyon jól esett; késő este orvos is volt nálam – s újra adtak valami meleg italt; én reggelre kigyógyultam kedély bajomból, s már délkor önként ettem valami becsináltat. Az nap azonban még nem tudtam fölkelni.

Másnap sétálni is kivitt a profősz, az orvos a folyosón beszélt velem, s kissé megszidott, de gyöngéden, harmadik nap a zárdából kivittek, Bruckenthal házba (József-külvárosba). És betettek egy szobába, hol már két fogoly volt: Beregszászi Imre (Küküllőmegyéből) és Dósa Sándor (Udvarhelyszékről). Ezen tisztelt urambátyáim látása végtelen örömemre volt, mert már 5 hete mult volt, hogy egyedül voltam; a szomszéd szobában volt: Filep Albert, Nagy Lajos és Elekes József, kikkel kopoltunk is; arcukat is láthattuk a kürtön át, ha egy székre állottunk; s a közajtókat éjjel fölfeszítve, s a közbeeső téglafalat egy □ lábnyira kiszedve, későestéken theáztunk is velök. Egész boldogság volt, hogy a karácsoni, és ujévi ünnepeket így tölthettük. Ebben a fogdában voltak akkor az említetteken kívül Minorics Károly, Simon Elek, Árkosi Mózsi, Varga Zsigmond, Marosi János, Bedő Sándor, Pap János, Palkó György, Gál Antal, Makkai András, Cseh Sándor, Földvári Károly, Lengyel Ádám, – később aztán Mészáros Károly, Könynye Alajos (kegyesrendi pap), Száva Farkas, Boncza Imre, Tarsaly Gábor és több székely ember. Beke Dénes, Solymosi István ref. papok.

Földvárival leveleztünk, s kérte az ezredest, hogy engem tegyenek hozzá, de soha se tették; «kardjának» nevezett Földvári. És csodálatos, de igaz, hogy ez 1853-i év folytán kevés kivétellel oly nyugodt s mondhatni vidám voltam, hogy társaimat gyakran deritettem fel buskomorságukból – s rossz kedvetem ha volt is, soha se mutattam mikor mással voltam; főként ha tudtam, hogy annak még több oka volt a bánatra.

A mészáros-utczai fogság szelidebb volt mint a zárdai. A profősz is ifjabb és sympathikusabb volt, és volt egy igazán szép, ifju felesége, ki mint ifju nő sokszor szánakozott rajtunk – egy-egy könyvet lopot be nekünk, s néha egy-egy «Siebenbürger Botet» is. Nekem összesen három könyvet adott – egy utazást Oroszországban, és két regényt – s mondhatom örök hálára

kötelezett, mit itt örömmel jegyzek fel – annyival inkább, hogy egy kis selyemkendőn kívül soha semmi ajándékot sem fogadott el tőlem. Simon Elek rendesen ujságot olvasott, s így tudtuk a nagyvilág állását.

Februárban megint egyedül voltam, aztán összetettek Mészáros Károlylyal, ki emissariusi gyanu alatt álló csikszéki fiatal ember volt; Árkosi Mózással egy tanult emberrel – unitarius lelkész, jókedvű, béketűrő fogoly volt; végre ismét hetekig hagytak egyedül, aztán társam volt néhány napig Száva Farkas, maig se tudom miért volt fogva; megint néhány hétig társam volt Könynye Alajos piárista, nagy tudományu ember volt, kitől ez időben sokat tanultam, kiről szintén nem tudom miért volt fogva.

Ez idő alatt újra voltam rostán, s ha bár szüleimről egy év óta nem tudtam semmit, levelet mutatott Wottawa, de tartalmáról azt monda, hogy csak akkor közli, ha vallok; végre mérgesen kergetett el.

1853. augusztus 2-án adott a törvényszék egy könyvet a-Burmeister «Geschichte der Schöpfung»-ját. Addig semmi szórazás sem volt megengedve; leölték pókjaimat, elrontották a nyulászó figurámat, (a világ legegyszerűbb időtöltése), sőt az udvaron összeszedtem 80 darab borsó nagyságu kövecskét, s ezeket egy kis zacskóba tartottam; s mikor magamra voltam különféle alakokat raktam belőle, aztán ásványtanilag külön csoportokba raktam, összekevertem, újra kiraktam s mikor észrevették valami katona adott fel, jól összeszidtak, legazembereztek, hogy a szabályokat kijátszom, és multságot szerzek magamnak; bedeszázott ablakainkra s ajtóinkra piczinke lyukakat furtunk, faragtunk s szemünket rányomva néztünk utczára kivált vásár- és ünnepnapokon. Egyszer egyik ablakon nézdeltem (egy vasárnap délután) a lyuk már nagyocska volt, egy szem szilva kifért volna rajta, és két vén szebeni asszony észre vette szememet, s azonnal jelentést tett az őrtanyán, de a katonaság káplárja gorombán elkergette őket.

Egy általában volt egy-egy rosz katonánk is, de a katonaság határozott sympathiával volt irányunkban mindenfelé, egy kis papirt, bicskát, plajbászt szivesen hoztak, sőt még ingyen is adtak.

Szebeni fogságunk végéfelé kezdett jární; az 1852. jan. 24-ikén megkezdett vizsgálatot 1853. szeptember hónapjában bevégezték.

(A sok ember miatt ez évben még egy új fogdát rendeztek be Segesvárszék házába.)

Nem vagyok képes megítélni, miért egészségi szempontokból-e, vagy a mi valószínűbb költség kimelésből szeptember végével a foglyok nagy részét Gyulafehérvárra szállították; mielőtt azonban át térnék a fehérvári napokra egy pár körülményt említek föl a szebeni fogság idejéből.

1853. nyarán, midőn a mézáros-utcai fogdában voltunk, a szomszéd telken tűz ütött ki; persze a lármát mindjárt meghallottuk; őrtanyákon a katonaságot megduplázták, sok tiszt járkált fel s alá udvarunkon, végre jött az öreg «obester»; a tűz mind jobban terjedt pokoli fényt árasztva a szomorú fogdára, az épületen a vizeslepedők pár perc alatt megszáradtak, egyik tiszt indítványozá, hogy minket hozzanak ki a szobákból, s vigyenek más fogdába, mert ő nem felel a következésekről, a tűz keményen szórta a sziporkát udvarunkra, mi az ablakot felnyitva a deszka táblák mögött hallgattuk a beszélgetést az udvaron – az őrtiszt indítványára, a vén obester azt felelte «ha mind megsülnek, se bocsátom ki őket; nekem az a parancsom, hogy ők egymást ne lássák, és ha ajtóikat felnyitjuk, hogy gátoljuk meg e találkozást, – nem; egyet se fogok kibocsátani». Képzelheted kedves olvasóm, milyen furcsa érzést okoztak e szavak nekünk, kik azt az udvarra nyíló szobákban mind hallottuk; s e mellett éreztük a tűz melegét, és a korom pelyheket, melyek még szobáinkba is behatoltak az ablaknyíláson? Hanem a vén ember szokása szerint föld részeg volt; a tűz mind mérgesebben közeledett, a födelekről már lekergette az embereket, a vizipuskák ereje hasztalan volt a mi fogdánkra vesztegetve, s minket már veszve hittek sokan, mint ezt később a katonák beszélték midőn a fogda kapuján egy öreges ur jött be egy sereg katonatiszttel, és parancsot adott, hogy ajtainkról a lakatot, és reteszt levegyék, s a zárat felnyissák, hogy ha a tűz csakugyan a házba kap, rögtön vihessenek más helyre; a szegény káplárok örömmel nyitogatták ajtainkat s kiáltották be: in Bereitschaft meine Herren! A tűz azonban csendesült, a szél is megfordult, és mi szomorú czelláinkban maradtunk, mert tán mondanunk sem kell, hogy előre örültünk e különös modoru szórakozásnak – de a humánus öreg ur, herczeg Schwarzenberg emlékét ez eset miatt is kegyelettel kell említenünk annyi fanatikus magyar-üölő barbar ember között.

Talán nem lesz felesleges felemlítenem, hogy Beregszászi bátyám, miként kerített sakkot, mikor együtt laktunk. Imre bácsi nagyon tudott a szép profósné kegyeiben járni, s meg-

kérte, hogy vegyen nekünk egy sakkot. Az asszony vett is, és egy jószívű ordináncz belopta szobánkba. Felségesen telt vele az idő – igazán boldogokká voltunk téve – de egy délután mikor a legszellemdusabb királyné fogáson jártatám eszemet, s Imre bátyám összeránczolt homlokkal igyekvék terveimet megghiusítani, ajtónk hirtelen felnyilik s előttünk áll a félszemü, mozgóbajuszu vén obester – arczán a gyilkos káröröm, hogy minket ily óriási kihágáson rajta kaphat – időnk se volt kincsünket elrejtteni – én szótalan álltam fel, Dósa Sándor egykedvüleg, egy füstöt bocsátott hosszuszáru pipájából, s aztán a pipát leeresztve, bámulta a történeteket, Imre bátyám pedig nyájas mosolylyal lépett az obester elibe, s végtelen udvariaskodás közt köszöni atyai jóságát, hogy nekünk a sakk-vásárlást megengedni méltóztatott. «Was plauschen Sie, Sie? én engedtem volna meg? hazugság az egész, haszontalan beszéd, majd megtanítom én önöket sakkozni! Ezer bocsánat ezredes ur, de utolsó ittlétekor engedte meg nekünk, hiszen különben a profósz ur nem mert volna nekünk sakkot vásárolni! »Igen, igen», mondá a kelepczéből szabadulni óhajtó profósz is – ezredes ur adott engedélyt. A vén ember mozgatta bajuszát, nézett rám is, a másokra is, – aztán ismét beszélt mormogva: «Az ördög hordja el önöket, sakkjukkal együtt, de hát mi is van abban olyan ros, tőlem akár itélenapig sakkozzanak, de ezek a prókátorok (auditorok) nagyon ostoba emberek, mindig csak Vorschrifteket adnak ki, s akármilyen ostobák, nekem meg kell tartani – ha rajtam állana, az urakat pénzbírságra büntetném, s eddig rég haza kergettem volna; higyjék meg önök, legnagyobb büntetés a pénz-fizetés. Ha tovább is sakkozni akarnak, a prokátoroknak meg ne mondják. Grüss Gottl s ezzel aztán elhordta magát, s mi békésen sakkoztunk tovább.

– A francziskánusok zárdájában egy kis kertecske volt, s mikor szép idő volt, a foglyokat itt sétáltatták. Kora reggel pedig, s estefelé az ifjabb szerzetesek sétálgattak benne. Egykor két székely születésü szerzetes járt s kelt, fel s alá a közép ösvényen; a nyár eleje levén a kis kert fáit és cserjéit gazdag lombozat fedé, az egyik szerzetes így beszélt:

«No hallá kigyelmed gonosz egy ember ez a gvardián – csakugyan nem akar nekem uj csizmát csináltatni – hát a nép elébe fótoscsizmával menjek? Pedig vasárnaphoz egy hét a bucsu napja – ugy sajnálja a pénzt, a vén gonosztevő, mintha a magáéból adná – valami gazember el is árult – a mit ketten beszélgettünk a mult alkalommal, mind szememre hányta, a

rozsólist, a sonkát, azt a kantai menyecskét – mindent. Bejött a szobámba, felhányta mindenemet, s a láda fenekéről kihuzta azt a pár csizmát, a mit nagynéném ajándékozott nekem. Uj csizma kell ugy-e? talán bizon táncolni is akarsz, mint Három széken szoktatok, majd adok én neked uj csizmát! szólt hozzám. Ezeket a dolgokat csak kegyelmednek mondtam el. – Kigyelmed pedig nem árulhatott el, mert nem olyan ember; tudnám csak ki volt, tudom megemlegetné! Erre a karós paszuly levelei megmozdultak – a két szerzetes oda rohant, s ott találtak egy embert, ki beszédjökre hallgatózott (lehet, hogy a zárda szolgája, vagy más szegény ember volt)... Ki küldött ide gazember. – Hallá kend, nem szégyelli espionkodni – ki fogadta fel, szóljon ilyen-amolyan teremtette gazember – puff! A két szerzetes csakugyan jól eldöngetve kidobta a kertből az espiont – na aztán neki zudultak a gvárdiánnak istenesen – s volt mit hallani a foglyoknak, kik az ablakdeszkák apró lyukain át tanui voltak e tragicomikus jeleneteknek és párbeszédeknek.

Mindezen apró episodok daczára a szebeni fogság rémitő volt, s örömmel mentünk akárhová, csakhogy örökre odahagyhassuk e szomorú helyeket.

V.

Hét hónap a gyula-fehérvári kaszamátákban.

Az utazás mindannyiszor leirhatatlan örömet okozott nékem, s úgy volt ez fogolytársaim legnagyobb részénél is. A mindig üdítőhatású természet, az isten szabad egének szemlélése, a tiszta lég, a változatosság, az ujvidékek látása mind-mind édes szórakozás a fogolynak, ki évekig szobája négy falára, s a fogda szomorú tekintetű kis udvarára volt utalva. Tehát kedvünk telt benne, midőn 1853. szeptemberhó utolsó napjai egyikén estefelé megmondák, hogy holnap utazni fogunk Gyulafehérvárra. Hajnalban elindultunk valami 14-en, köztük Horváth Gáspár, Nagy Dani kedves barátaim; Szász-Sebesen közösen mind együtt ebédeltünk s igen vigan voltunk, aztán kettő-három együtt, uj kocsikra ülve estére megérkeztünk Fehérvárra – hol a déli saroktól északi irányban futó, és egészen nyugatra fekvő vársánczban, két, egymásmellett levő s egy bejárással bíró nagy kaszamátába szállítottak.

Ez itteni állapotunk valóságos szabadság volt a szebeni fogsághoz képest – a nagy széles vársáncban zöldgyepen sétálhattunk délelőtt, délután a mennyit akartunk, ajtónk soha se volt zárva, csak későestétől, korareggelig. Szabad volt enni, inni a mit akartunk, írószert tarthattunk, akármennyi könyvet hozathattunk s tanulhattunk. Minthogy sok írástudó és tanuló ember volt együtt, fogdánk a délelőtti órákban valóságos muzeumhoz hasonlított. Egyik francziául, a másik németül tanult, egyik természettani, a másik történelmi, a harmadik theologiai munkákat olvasott. Én itt olvastam Shakespeare műveit németül. Valamint az első francia könyveket is. A Montesquieu persa leveleit. Cormenin Timonját, Dash grófnétól egy regényt és Madame Staël leveleit. Ebédeink egyszerűek voltak, de vasárnap nagy ebédeket főzött egyik fogolytársunk Molnár József, ki eminenter tudott főzni; e mellett szépen fuvolázott, és soha se tudott megtanulni németül; hanem később annál ügyesebb volt, a selyem-, hárász- és drót-munkában. Látogatók is jöttek gyakran, kik mindenféle élelmiszerekkel láttak el a patriából, s három négy vedres hordókkal hozták a jó bort. Esténként bizony gyakran nagyokat ittunk, mert hiába mi igazán «bus magyarok voltunk». Aztán beszélgetéseinkben mindig úgy beszélünk magunkról, mint magyar nevű harmadik személyről. «Busul a magyar!» «Rosz napja van a magyarnak!» mondta Palkó Gyuri mindennap. «Szegény Magyar! rikkantá Pap Jankó.

Máskor a magyar szót synonymnak vettük az emberrel, és ez nagyon szokássá vált volt még Szebenben: «Fene magyar az a vén obester!» – jegyzé meg Dané Mózsi. «Hej akasztófára való magyar a mennyi német van mind», aztán «ne légy olyan nagy magyar!» «Na már aztán olyan magyar nem volt több.» «Hej magyari, magyari be drága dicsőség a hazafiség!

Vége-hossza nem volt a disputáknak, persze főtárgy volt a politika, aztán theologia, volt egypár bigott pap, s volt atheista is; mi leginkább a filozofiai problémák körül vitatkoztunk, a munkákról, melyeket olvastunk, az aethetica, critica mind szóba jöttek s néha sok mulatságot szereztek – így telt el az egész ősz. Mi a kettős kaszamátában voltunk 25–27-en a szomszéd kaszamátában voltak 10 vagy 12-en, fenn a várban volt Törökné szül. Gálffy Rozália, Hajnal Róza, a foglyok közt pedig voltak ügyvédek, papok, földbirtokosok, s mi az öt tanuló, tanárok, szóval a honoratior osztály. Az a 10 vagy 12-tő minden komolyabb ok nélkül kissé szorosabban volt őrizve, mint mi –

külön sétáltatták őket, s más efféle, de azért látogattuk egymást, sokszor együtt ebédeltünk; az asszonyokkal pedig leveleztünk – többek közt én is élénk levelezést folytattam Török-nével.

Karácson felé szomoru esemény zavart meg minket, a szegény szerencsétlen Csiki Áron unitarius lelkész esete. Ezt a szegény embert is befogták; a politikához nem sokat konyitott s legkevesebb volt benne abból a publikus spiritusból, melynél fogva az ember saját dolgait odahagyva akár ambícióját, akár szent meggyőződését követve idejét, tehetségeit, munkáját a közéletnek szenteli – mondom efféle elem semmi se volt belőle, s ezért a fogságot néhány hasonló jellemű társával együtt legnehezebben tűrte. Harmincz negyven év közti ember volt: erős, csontos, izmos, véres, folytonosan kis feleségéről gondolkozott, s azt (okkal-e vagy ok nélkül nem tudhatom) hűtlennek tartotta, és ez oly maniakus modorban történt, hogy elmezavar fejlődött ki belőle – melynek rögeszméi a nemi ösztönök körül csoportosultak. És csodálatos, hogy a hány megőrült a foglyok közül, ez a jelenség mindeniknél előfordult, s a legtöbbször a rögeszmék alapját képezte. (Csiki, Bereczki, Boncza különösen.)

Ez a Csiki különben kevés elméjü s korlátolt eszű ember lehetett, de boldog volt «kis felesége» (saját szavai) kis vagyona s papsága körében. És rettenetesen szenvedett a fogság alatt, hogy mindezekből meg van fosztva, s végre bizonyos mértékben megőrült, és szörnyű komikus észjárását produkált, nejét, Krisztus urunkat, az auditorokat egyik fogolytársunkat a jókedvű Patrubán Marczit, s egy székely-kereszturi diákot mindenféle combinatiókba zavarta. Elbeszélte álmait, látásait s örökös félelmét a rémektől. Isten bocsássa meg bűneinket sokszor mulattunk rajta, mert örültsége ártatlan természetű volt, csak néha kereste a magányt, s volt rideg buskomor. Nevelte baját az is, hogy vallott és nagy itélettől félt; karácsony szombatján, este jól vacsoráltunk, theáztunk s bár ő sokszor megkísérté, hogy nem evett ez este is, én magam reá disputáltam egy kis jó vacsorát, és egy kis pohár jó bort. Éjfél körül feküdtünk le. Az ágyak két hosszusorban álltak egymásután. A kaszamáta fenekén a jobb soron volt Molnár Józsi – az ő lábánál volt a Csiki Áron ágya, aztán, jött egy üres ágy aztán következett a Horváth Gáspáré aztán az enyém.

Karácson első napján (decz. 25-én 1853.) reggeli hat órákor Molnár Józsi elővette fuvoláját s egy szép csendes bus magyar nótát fuvolázott – valami régi divatu palotást, ugy félálomban

s már-már ébredszve hallgattuk a szép nótát – mikor valami hörgésszerű erős hangok zavarták meg a hármóniát. Mind felugrottunk, ágyainkból – s egymásra bámulva álltunk egy pillanatig, mikor észrevettük, hogy a szerencsétlen Csiki miként vergődik. Gyertyával rohantunk ágyához pokróczaiba volt takarva, fejét is behuzta, sőt bebonyálta a pokróczba. Molnár és Ákosi erővel vonták el a pokróczot; iszonyu látvány tárult fel előttünk! Ágy leplei, párnái, inge s egész arcza vérben ázott volt, nyakán egy nagy seb tátongott, melyből a vér bugyborékol!

Nem akarta engedni, hogy segítségére legyünk s bekössük nyakát, párnája alatt egy nyomorult bicskát találtunk, s azzal tette a két vagy három vágást. Borzasztó erő kellett hozzá, hogy megtegye a vágásokat és ne kiáltson, sőt ne is moczczanjon tovább félóránál; s végre is nagy kinjai daczára csak akkor kezdett hörgeni, mikor a gége nyitva lévén, többé nem volt képes megakadályozni a hörgést. A mint felállítottuk szemei vadul forogtak, s látszott rajta az örülség teljes dühe – mely csak akkor látszott némileg enyhülni midőn Árkosi szemrehányásokat tett, hogy nem gondol istenre és családjára!

A vége az volt, hogy kórházba vitték és sebeit bevarrták, s ezek be is hegedtek, és megis gyógyult volna, – de januárban a mint észre vette, hogy gyógyul, többé nem evett, és 1854. január közepefelé meg is halt. Karácson másodnapján hozzánk bocsáták a helybeli ev. ref. esperes Elekes urat, és a protestánsok (reformátusok és unitáriusok) mindnyájan urvacsorát vettek – még én is!

A tél és tavasz gyorsan telt el, tanulás, vitatkozás, s néha nagyobb szerű evés-ivás között – s mindenesetre sokkal könnyebben mint a gonoszlelkű szebeni napok.

Márczius első napjaiban pedig csak hire futamodott, hogy nem sokára publikáltatni fognak az ítéletek. Egy napon a profősz egy hajdani dragónyos – (rettenetesen tudott inni s szerette az ajándékot, különösen a jó italt) – lejött hozzánk, s Pap Jankónak beszélni kezdi, de úgy hogy én is minden szavát hallottam, hogy nem sokára kimondatnak az ítéletek, és hármat önök közül fel fognak akasztani; valjon, kik lehetnek ezek? kérdé P. J. kissé elkomolyodva – nem tudom – felelt a profősz – de azt hallottam, hogy az egyik valami pap a másik pedig ifju ember! A szusz torkomban akadt e szóra. Ez történt korareggel. Egész nap ez ideákkal tépelődtünk s mondhatom, hogy a magyarnak rossz napja volt, mindenki magába szállott. Este

a profósz ismét nálunk volt, és midőn elbucsuzott rendbe álltunk, ő midőn mellettem elhaladt egész szánalommal rám tekintett, arczomat megsimogatta, és siralmas hangon mondá: Wenn er nicht so jung wäre!

Képzelheted jó olvasóm, hogy minő érzéseket támasztott bennem e jó, de ostoba profósz – s mind a mellett, hogy bár mily egyszerű szavakat használt, minő drámai hatást gyakorolt rám, ki ezekben halálos ítéletemet hallottam. – Egész életemben igen sok volt bennem azon elemből mit közönségesen ambiciónak neveznek, de ez a kitüntetés mégis elrémített – azt hittem ájultan kell összeroskadnom, de a más pillanatban összeszedtem magam, és barátaim előtt a lehető hidegvérrel, és jól viseltem magam. Estére theáztam, és sokat beszéltem, de alig vártam, hogy lefeküdjünk, hogy ágyamban magamra lehessek. Egész éjjel egy cseppet se aludtam, eszembe jutottak öreg szüleim, ifju reményeim, az élet szépsége s minden mit bánattal kelle elhagynom, mélyen fenéig szálltam a keserűségbe – s aztán hirtelen eszembe ötlött, hogy ez az egész dolog lehetetlen, reményem folytonosan növekedett – hogy én nem vagyok oly nagy bűnös, hogy megérdemeljem a halálbüntetést, sem oly ismeretes, hogy velem másokat elijeszteni akarnának – így tépelődve kétség és remény közt hallottam, hogy az ordinánczok már jönnek-mennek, s azonnal fölkeltem és felöltöztem, s kimentem előszobánkba a katonákhoz – hova hat órákor egy őrtiszt szokott jőni – a tisztet már ismertem látásból és jó reggelt kívántam neki s kértem, hogy mondjon valami újságot a publikátióról: «Biz az elég szomoru, a mit mondhatok, mert ma hármat akasztanak Maros-Vásárhelyt, az ifju Horváth Károlyt, Törököt a tanárt, és sógorát Gálfít. Önök is mind el vannak ítélve várfogságra». Saját sorsomról ez egyszerű hír azonnal megnyugtatót – de annál fájdalmasabb volt a hír másik része, mely egész borzasztóságában teljesült. Még az vagy másnap nekünk is publikáltak s ítéleteink általában borzasztók valának.

*

Ez ítéleteket a tüzerkaszárnya udvarán olvasták fel, – mint ők mondák szabadég alatt, két vagy három század katonaságot kirukkoltattak, és négyszögbe állították; az első emelet folyosói, s az udvar szögletei tele voltak bámuló városi és vidéki néppel. Az előtért megtölték a főtisztek, auditorok, a háttérbe állott a foglyok csoportja s mondhatom bátran, nemesen viselte

magát mindenik, alig volt egy-kettő ki némi levertséget mutatott, de látva a többi férfiaságát, ez is büszkén emelte fel fejét – a néző tömegből sokan hozzánk tódultak, kezeinket szorongatták, s biztattak a jó istennel; a magyarnak akkor nem volt más pártfogója – ott állott mint néző egy osztrák tábornok is, – ki két évre a várba volt internálva, valami cseh mágnás, nevét elfeledtem, de többször láttam a mint kard nélkül, egy hadnagy vagy őrmester kíséretében a vársánczain sétálgatott. Mi csinosan felöltözve egyenként léptünk a középre, és hajadon fővel hallgattuk a zordítéleteket: «kötél általi halál!» kegyelem útján 10, 12, 15, 20 esztendő; vagy 10–20 esztendő s kegyelem útján 5, 8, 10-re szállitva. Kivétel nélkül mind vasba. Én vidáman léptem a középre, a karzatról zsebkendőikkel üdvözöltek a nők; én is köszöntem nekik, és mosolyogva intettem ismerősimmek még kezemmel is. Megperdültek a dobok, az auditor olvassa: 12 esztendő! még mindig fölnéztem a karzatra az én ismerősim felé; a tisztekre, auditorokra egy pillantással se néztem. Egyik auditor rám kiáltott, hogy: megértettem-e, hogy 12 évre vagyok ítélve? «Igen, igen – feleltem én is németül – jól értettem 12 évi várfogság!» s ujra fölnéztem a városi közönségre, akkor fordítottak a másik lapra, s olvasták kegyelem útján: 5 év. (Mínthogy a két évi vizsgálati fogság nem volt betudva, összesen 7 évi fogság lebegett a fejem fölött – ebből 5 évet szerencsésen ki is töltöttem), mikor vége volt, visszamentem társaim közé; nyakamba borultak, kezem szorongatták, s az az osztrák tábornok hozzám lépve kezét adott, s így szólt: «Derék fiatal ember ön, kitartást kívánok nehéz sorsában!»

Vége lévén a szomorú czeremóniának mégis némi könnyebbulést éreztünk a bizonyosság által; s részint az emberi természet folytán, részint a magyar optimismus közreműködése következtében egyetlen egy se volt, ki azt hitte volna, hogy azt az időt a fogságban kitöltjük. Forradalom, háború, vagy tartós békéből egyiránt szabadulásunkat combináltuk.

Annyi bizonyos, hogy vigan ebédeltünk, és csak estefelé romlott el kedvünk, mikor lehozták a sok vasat. Egy karikát az egyik lábra tettek, a mást a keresztbe álló kézre kellett volna tenni, de elnézés folytán többnyire balláb és balkézre tették, s a két karikát láncz kötő össze 3, 4, 5 fontos volt az egész szerkezet. Ez eleinte borzasztónak tetszett, mert szabályszerűleg csak két óráig vehettük le reggel egy és este egy óráig; azaz: öltözés és vetkezés idejére – és vele kellett volna hálni

is – de már Fehérvárt privát kulcsokat szereztünk a lakathoz, s a következő három év alatt összevéve nem aludtam vasban többször, mint 20–30 éjjel. Aztán később kivált Józsefstadban nappal se igen viseltük. Erről később.

Az ítélet kimondását követő hat hét volt fogságunk leg-érzékenyebb ideje. Megengedték, hogy rokoninkat értesítsük ítéleteinkről s megengedték, hogy ők hozzánk jöhessenek bucsúzni. Én szüleimhez a következő levelet intéztem:

Fehérvár, 1854. márcz. 17-ik. Kedves szüleim!

Megragadom az igen tisztelt előljárási által engedett alkalmat s irok önöknek. És már most bizonyosan meg is irom, mi sors vár reám. Az igen tisztelt törvényszék a katonai törvények nyomán, 12 évi várfogsággal büntetni elhatározta, de legmagasabb kegyelme ő Felségének, azt 5 évi várfogságra szállította. Ez elég szomorú ugyan mind magokra, mind különösen rám nézve – de én oly erőt kívánok magoknak, a milyen nekem van. Vigasztalnom fiui kötelességem, de el nem titkolhatom a fájdalmat, mit érzek ha magokra, testvéreimre, gyermek örömeim lefolyt óráira s ifjúságom könnyelműen eljátszott szép napjaira gondolok!... Nem bucsuzom, az elválást jelentő szavak fájdalmat okoznak. Legyenek nyugodtak, tegyék meg a mit lehet, vessék reményöket istenbe s ő cs. k. apostoli felsége kegyelmességébe, s ha ezek nem segítenek, csak erőt kívánok a várakozásra, míg én megjövök, hogy mindezt elfeledtessem... Nem sokára elszállítanak rendeltetésünk helyére, hogy hová még most nem tudom, de ha szabad lesz, megírom; a német és francia könyveket várom.

Édesapámnak s édesanyámnak kezeit s testvéreimet ezer-szer csókolva maradok.

Édes szüleimnek

engedelmes fiók.

A többiek is hasonló leveleket írva, Erdély minden részéből megindultak a szomorú rokonok; a szülők, a nők, testvérek és gyermekek – Kolozsvárról, Vásárhelyről, a megyékből s különösen a székely székekből, mind elvándoroltak, hogy a szomorú látogatást megtegyék. Engedték, hogy három, négy napot a városban töltsenek, s a délelőttöt és délutánt együtt beszélgessék át a profosz lakásán.

Voltak, kik szivszakgató zokogás nélkül a viszontlátást se tudták elhordozni, annyival kevésbé az elbucsuzást oly hosszú, reménytelen, nehéz időre.

Engemet néhai édesatyám, édesanyám és Eszter hugom látogatott meg; ruhát, fehérneműt és pénzt hoztak. Mikor találkoztunk csak édesanyám sirdogált s úgy találták, hogy elég jól néztem ki, (jó hogy Szebenben nem láttak, de a fehérvári fogságban a nap nagyobb részét szabadlevegőn töltöttük, kedélyünk derültebb s kosztunk egészen jó volt). Szüleim három napig voltak ott, s találkozásainkon nyugodtan beszélgettünk, jó édesatyám szivarozgatott – s mint általában kevésbeszédű ember csak ennyit mondott az első nap: «Sok szomorúságot okoztál nekünk édes fiam, különösen szegény édesanyádnak, de jól esik nekünk, hogy férfiasan viselted magadat és tudsz türni; elfogatásod után néhány nappal két ur jött hozzám, kik azt mondták, hogy mondjam meg neked, hogy mit és miként vallj, és hogy róluk hallgass. Én erre nem vállalkoztam, mert ügyedet nem ismertem, és biztam benned – a mint nekik is megmondottam – hogy habár nagyon ifju vagy még, de a mihez az én tanácsom nélkül kezdettél, azt nálam nélkül el is tudod végezni, – most örömmel látom, hogy nem vagy elcsüggedve s remélem, hogy ha a poharat fenéig kell is üritened, nem fogok csalódní benned. Az isten jó, édesfiam s a becsületes embereket soha se hagyja el.»

Ez volt minden, mit édesatyám ez ügyről valaha beszélt; úgy látszott, hogy ha az ilyes dologban lehetne tanácsot kérni, ő nem tanácsolta volna a részvétet – de aztán meg volt elégedve magamviseletével.

Harmadik nap délben bucsuztunk el, édesanyám erősen sirt és zokogott, kis hugom is folytonosan könnyezett – atyám hallgatva szivarozgatott. A szomszéd szobákban ifju házaspárok bucsuzódtak sok esztendőre egymástól; meg egy fogoly apa, és hazatérő fiu – mondhatom rettenetes perczek voltak – de én bár komoly voltam egyetlen köny nem jött szememre – csak folytonos beszéllésem jelezheté, hogy némileg én is meg valék indulva – végre válni kellett, anyám karjaiból alig tudtam menekülni, kis hugom is nyakamon csüggött, s midőn édesapám megcsókolt, és kezemet megrázta, éreztem, hogy egész testében remeg; az én ártatlan lelkü s nemes szivü jó atyám!...

Talán sokáig én se tudtam volna kitartani – de midőn körültem az én legkedvesebb szüléim, hugom, s annyi barátom, ismerősöm oly igaz, oly legyőzhetetlen fájdalommal telve sirtak, zokogtak, – haj! eszembe jutott a nagy gyász, mely akkor egész hazánkat elboritá – lelkemben egybe forrt ez egyes

emberek busulása a haza nagy siralmával, s ugyan ki vehetné rossz néven, ha egy pillanatig hazám szent ügyének diadalán rajongva a hitvallók rémes gyönyörét éreztem, s bár iszonyu fájdalom dulta keblemet, sirni nem tudtam s emelt fővel távoztam a bucsuról?!

A bucsulátogatások végre gyérülni kezdtek, mindenikünk rendezte ügyeit, a hogy tudta, legkeservesebb volt az ifjú házások állapota, kiknek egy két évi együttlét után 10–12 évre kelle válniok, épp az élet legszebb korában – a mi az erdélyi nőket illeti, nagylelkűen viselték magukat, és csupán két asszonyról tudom, hogy más viszonyt kezdett, s máshoz is ment nőül, míg férje a rabságban szenvedett.

De e két gyenge nőt bőven ellensúlyozzák oly valóban meglepő jellemek, mint Filep Samu, Tompa Lajos és Fornszek Sándor jegyesei, kik habár hajadonok, hiven megvárták kedveseiket.

1854. ápril hó utolsó napjaiban értésünkre adták, hogy fogságunk helyeül Józsefstadt tüzetett ki. Hová nem sokára el is indítottak mindnyájunkat...

... A vár parancsnoka, mikor mi 1854-ben oda mentünk gróf Spanucki volt egy vén feldmarschallieutenant. Volt neje és leánya. Nagy ur volt, és öreg ember velünk nem sokat törődött, tőle az alsóbb tisztek akárhogy bánhattak velünk, másfél év alatt csak tán kétszer volt a zwingerben, alig egy-egy félóra.

Térparancsnok volt báró Borosini ezredes – egy vén, régi divatú, osztrák strázsamester fajta ember – ki minket hátunk megett, «marhák»-nak, «disznók»-nak és «kutyák»-nak nevezett, s másfelől olyan tempói voltak, hogy az őrségi közkatonák közé leült, hozatott egy meszely pálinkát, elvette egyik vagy másik közlegény kurtaszáru makrapipáját, s aztán velök pipázgatva iddogálta a pálinkát, és órákig beszélt a közkatonáknak. Mintha most is látnám száraz, magas alakját szénfekete arcját, hófehér hajnau bajuszát, s nagy üvegesfényü szemeit, a mint ott ült, kardját leoldva, a makrapipát szivogatva a nyitravidéki tót, magyar és német vadászok közt, s egészen elmerülve társalgott velök. Majd mindennap eljött a zwingerbe, de senki se szerette, sem a foglyok, sem a zárnokok közül, 1855. nyarán nyugállapotba helyezték, de azután is ott maradt, ott lakott Józsefstadtban. Ugyancsak 1855-ben gr. Spanuckit is eltették. Akkor, aztán lett parancsnok:

Báró Kisslinger altábornagy egy tökéletesen művelt, humanus ember, ki annyi pedans, egyoldalú, idéetlenkedő, sze-

széles osztrák főtiszt közt, kikkel valaha érintkezésbe jöttem mindenik fölött egy fővel magasodik ki – s legalább a józsefstadti foglyok előtt – emberies bánásmódja, s a kötelesség hű teljesítése mellett bátran megférhető gyöngédsége mellett örökké hervadatlan emléket emelt nevének.

Valószínű, hogy az akkori rendszer emberei is ismerték, s igen jónak találván, adták melléje Váradi ezredest, kiról a hír előre azt beszéle, hogy az osztrák sereg legvadabb és legbarbarusabb ezredese volt; s akárhány közembert halálra veretett, a tiszteket pedig addig szekirozta, míg vagy megszöktek, vagy agyonlőtték magukat. Szürke apró szemei, örökké mozgó bajusza, sunyi modora és sárgás halvány bőre, oly külsőt állitanak előnkbe, hogy egyelőre mindent elhittünk, s szigoruan is kezdte fellépését – de csodák-csodája, emberünk minden nappal szelidebb s modora enyhébb lett – a rendszer rothadása fogta el az ő kedélyét is, vagy a párisi béke szellője volt-e az ok nem tudom, annyi bizonyos, hogy Váradi utoljára azt is elhitte, vagy legalább elakarta velünk hitetni, hogy jó barátunk, s hogy ő is jó magyar!...

... 1857. áprilisében csak elterjedt és már másodszor a hír, hogy a császár Magyarországra jön, se hír folytán megkezdődtek ismét a fél év óta szunnyadó kegyelmezési combinatiók, a hazulról érkezett levelek biztattak, a tisztek susogásai támogatták a híret, még a bécsi lapok is (Wanderer) sejteni engedték az amnestiát, s egy prágai lap, melynek két számát egy magyar születésű ifju káplár, kivel a kórházban ismerkedtem volt meg, zsebembe csusztatta, tüzetesen tárgyalta az amnestia lehetőségét, és minél nagyobb terjedtséget ajánlott, természetes, hogy mindez minket felizgatott, s első kézzelfogható eredménye az lett, hogy rendszeres munkálkodásainkkal felhagytunk, épp egy pár héttel azelőtt kezdtem volt meg az olasz nyelv tanulását, többé aztán hozzá se nyultam, alighogy a Sue-féle regényekhez volt némi türelmem. A sétálás idejét nagyon kezdtük nyújtani. Váradi ezredes, s a többi tisztek mindig köztünk jártak keltek, s erősítgetek, hogy ők minket mindig becsültek! Esténként a vízhozásnál a szegény profósz 10-er is monda: «Einrücken meine Herren!» Az érzelem, és indulat minden hangját megpróbálta, de mi aztán akkor mentünk be, mikor már esteledett, s egyelőre nem volt több mit csevegjünk, és megéhezve vacsoráról kelle gondolkozni.

Tudtuk már, hogy a császári pár Budán van, feszült várakozásban töltöttünk minden órát; egy-egy napon ellankadva

ujra olvasni, jegyezni kezdtünk, de csak addig tartott míg egyik társ megszólalt, azonnal minden könyv összecsapódott, s kezdődött újból a beszéd, okoskodás, tervelés a szigorú való, s a fényes ábrándok közt ide-oda tévedezve.

Végre május 10-én reggel a sétára feljő Váradi ezredes és gróf Haller Ferenczet magához intve néhányunk hallatára azt mondja: «Biztosíthatom önöket, hogy ő Felsége Budán egy nagykiterjedésű kegyelmi rendeletet irt alá! A névsort minden pillanatban várjuk! Ez nap már pakolni is kezdett egy-egy vérmesebb; de eltölt május 11-ik, 12-ik, a nélkül hogy valami érkezett volna, gyönyörű tavaszi napok voltak, az egész vidék ki volt zöldülve, én mondhatom, hogy annyira izgatott voltam, miként nappal alig tudtam egy-két órát olvasni, s éjjel egy-két órát alunni.

Délutánonként egy-egy kicsit iddögáltunk, már hiába más-ként nem valánk képesek szórakozni!...

Május 13-án már lankadni kezdtünk, a pessimisták keserű mosolylyal néztek körül, s mi este fél hét órakor ismét csak bezárattunk, az egész fogda elcsendesült a zárnokok is szobáikba vonultak, s én előszobánk ablakában állva keservesen füttyűrészttem, egyszer csak úgy egy negyed 8-ra verik a leghátulsó kaput, egy zárnok elszalad előttem, hogy kinyissa, s jön egy pár katonatiszt, s hátul czammogott a «vén rongyász»; «mi baj kapitány ur? kérdém suttogó hangon a nyitott ablakon át, amint mellettem elment: «Es ist schon da!» mondá mosolyra vicsorítva vén képét. «Valóban?» «Tartsák készen magukat!» mondá utánna gyorsan s azzal elsietett; én berohanok társaimhoz, vasainkat felrakjuk, újra az előszobába megyek, hallgatózom, s hallom, hogy a kapukon járnak-kelnek: «Mi baj van gyermek?» kérdé Varga Zsigó kedves barátom az első emeletről; mert ott puttonozva lévén az ablakok nem láthatott semmit; s csak azt hallá, hogy a vén némettel beszéltem. Alig volt időm, hogy felkiáltsam néki a vén ember szavait, ime a zárnokok szétnyargalva, s a pillanat hatalmától elsodortatva örömtől ragyogó arczokkal nyitják fel az ajtókat. «Le a vasakkal!» kiáltá káplárunk, s neveinket a megindulástól reszketve felolvasva mondá: «menjenek ki urak, itt van ő excellentiája!»

A másik pillanatban már az udvaron voltunk, s minden szobából jöttek társaink; az udvaron volt Kisslinger altábornagy körülvéve számos katonatiszttól. Az öreg ur meg volt hatva: az auditorral felolvastatá a kegyelmi okiratot, és a mellékelt, névsort, 114 név volt rajta csak a jözsefstadti fog-

dából. És ekkor az altábornagy ur egy szép beszédet mondott: «Életem legszebb pillanatjának tartom e perczet, midőn ő felsége kegyelméből ennyi szenvedőnek visszaadhatom a szabadságot. Kinyilatkoztatom, hogy én nem olyanoknak találtam önöket, mint hallottam, én önök magaviseletével nem csak hogy mindig meg voltam elégedve, de becsülni tanultam önöket azon méltóságteljes türelemért, melylyel nehéz sorsukat hordozták. Engemet önök soha se emlékeztettek nehéz kötelességeimre; nekem egy rossz órát sem okoztak, fogadják ezért köszönetemet, és fogadják őszinte üdvözlétemet uraim, e perczben, midőn önöket kiknek neveit felolvastatám ezennel szabadoknak nyilvánítom!» Éljenekkel fogadtuk az öreg katona beszédét, ki nyári blouseban, a mint a rendeletet Prágából megkapta azonnal sietett, láttam, hogy rá volt írva «dringend» s verestentával háromszor aláhuzva. Mi egymás nyakába borulva, kibeszélhetetlen örömet éreztünk. E perczben minden nyomor, minden szenvedés feledve volt! Nem tudom, hogyan történt, de könnyeim megeredtek, s zokogásomon alig tudtam erőt venni, az a sok elfojtott bánat, az a sok visszatartott indulat, az a sokáig letiport érzelem világ, könnyeim árjába olvadva fel szabad folyásnak indult, és nem csak én egyedül sirtam, könnyeztek mindnyájan, és sirt a legnagyobb rész... soha sem fogjuk feledhetni az estét, melynél nevezetesebb napja egyike életünknek sem lesz soha, 1857. május 13-ik!